บทนำพระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๕ คัมภีร์วิภังค์

วิภังค์ เป็นคัมภีร์ที่ ๒ ของพระอภิธรรมปิฎก แปลตามศัพท์ว่า การจำแนก หรือ การแบ่ง หมายถึงคัมภีร์จำแนกสภาวธรรมให้กว้างขวางพิสดารยิ่งขึ้น แม้คัมภีร์พระอภิธรรมอื่น ๆ ก็จำแนกสภาวธรรมเหมือนกัน แต่พระธรรมสังคาหกาจารย์ไม่เรียกคัมภีร์เหล่านั้นว่า “วิภังค์” เพราะว่าคัมภีร์เหล่านั้นได้จำแนกเฉพาะนัยแห่งพระอภิธรรมเท่านั้น ส่วนคัมภีร์วิภังค์นี้จำแนกทั้งนัยแห่งพระสูตร พระอภิธรรม และนัยแห่งการถามปัญหา ซึ่งถือว่าเป็นวิธีการจำแนกที่สมบูรณ์ที่สุด

วิภัชวาที

พระผู้มีพระภาคผู้ทรงแสดงคัมภีร์วิภังค์นี้ ทรงได้รับการยกย่องว่า วิภัชวาทีบุคคล (บุคคลผู้กล่าวจำแนก) เพราะทรงแสดงธรรมแยกแยะแจกแจงออกไปให้เห็นว่า สิ่งทั้งหลายเกิดจากส่วนประกอบย่อย ๆ มาประชุมกัน เช่น แยกแยะกระจายนามรูป ออกเป็นขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ เป็นต้น มีทั้งด้านที่เป็นคุณและด้านที่เป็นโทษ ครั้งหนึ่ง อภัยราชกุมาร ผู้เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าพิมพิสารทรงได้รับการยุยงจากนิครนถ์นาฏบุตรให้มาทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า “พระองค์เคยตรัสคำที่นำมาซึ่งความไม่พอใจแก่ผู้อื่นบ้างหรือไม่”

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า พระองค์ไม่เคยตรัสคำอย่างคลุมเครือ หรือตรัสแต่ด้านเดียวแล้วยึดติดในทิฏฐิต่าง ๆ อันทำให้ไม่เข้าถึงความจริงแท้ตามสภาวะได้ (เอกังสิกวาทะ ม.ม. ๑๓/๘๓-๘๗/๖๑-๖๕) นอกจากนี้ยังได้ทรงแสดงไว้ในสุภสูตร ว่า พระองค์ทรงเป็นวิภัชวาที (ม.ม. ๑๓/๔๖๓/๔๕๔) แม้ในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช พระราชาผู้ทรงอุปถัมภ์ในการทำสังคายนาครั้งที่ ๓ ในคราวที่ทำการคัดเลือกภิกษุจริงและภิกษุปลอม ก็ทรงใช้คำถามวิภัชวาทีนี้แหละเป็นเครื่องตัดสิน โดยถือว่า ถ้าผู้ใดตอบว่าพระผู้มีพระภาคเป็นวิภัชวาที ผู้นั้นก็จะได้รับการยอมรับว่าเป็นภิกษุจริง ถ้าตอบอย่างอื่น ถือว่าเป็นภิกษุปลอม

อนึ่ง ในพุทธคุณ ๙ ประการซึ่งเป็นพระดำรัส ก็มีคำว่า ภควา ซึ่งแปลตาม ศัพท์ว่า พระผู้ทรงจำแนก ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า พระผู้มีพระภาคทรงเป็นวิภัชวาทีบุคคล มิใช่เอกังสวาทีบุคคล คือบุคคลผู้กล่าวยืนยันเพียงประเด็นเดียว

เพราะฉะนั้น พระธรรมเทศนาจากพระโอษฐ์จึงเป็นธรรมะที่เปี่ยมไปด้วยมาตรฐานในระดับสุวิภัตตธรรม คือเป็นธรรมที่ได้รับการจำแนกแยกแยะมาเป็นอย่างดี ดังที่ทรงแสดงไว้ในฉัตตมาณวัตถุ (ขุ.วิ. ๒๖/๘๘๗/๙๑) จึงถือได้ว่าธรรมะของพระพุทธองค์นั้นล้วนเป็น วิภังคธรรม ทั้งสิ้น

ชื่อที่พ้องกับวิภังค์

แม้ว่าพระธรรมคำสอนทั้งปวงจะเรียกได้ว่าเป็น วิภังค์ ก็จริง แต่ยังมีบางแห่งที่ใช้คำเรียกไม่เหมือนกัน เช่นในบางแห่งใช้ “นิทเทส” (ขยายให้กระจ่างกว่าเดิม) บางแห่งใช้ “วิตถาร” (ขยายรายละเอียด) บางแห่งใช้ “ปทภาชนีย์” (การจำแนกแต่ละบท) ทั้งนี้มักนิยมใช้คำว่า วิภังค์ ห้อยท้ายคู่กับคำแม่บทหรือหัวข้อ ซึ่ง ในภาษาบาลีมีใช้หลายคำ เช่น อุทเทส มาติกา สังเขป

การใช้วิภังคศัพท์คู่กับศัพท์อื่น

๑. การใช้ อุทเทส - วิภังค์

ในพระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ ภัทเทกรัตตสูตร (ม.อุ. ๑๔/๒๗๒/๒๔๑,๓๑๓/๒๘๖) เรียกข้อความแม่บทว่า อุทเทส และเรียกข้อความขยาย

ว่า วิภังค์ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า คำเรียกอย่างนี้พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ด้วยพระองค์เอง

๒. การใช้มาติกา - วิภังค์

ส่วนในพระวินัยปิฎก เรียกหัวข้อใหญ่แห่งสิกขาบทของภิกษุและภิกษุณีว่า มาติกา และเรียกข้อความที่ขยายสิกขาบทเหล่านั้นว่า วิภังค์ ถ้าเป็นการกล่าวเฉพาะที่เกี่ยวกับสิกขาบทสำหรับภิกษุก็ใช้คำว่า ภิกขุ นำหน้าเป็น ภิกขุวิภังค์ หรือ ใช้คำว่า มหา นำหน้าเป็น มหาวิภังค์ ถ้าเกี่ยวกับภิกษุณีโดยเฉพาะใช้คำว่า ภิกขุนี นำหน้าเป็น ภิกขุนีวิภังค์ (วิ.อ. ๒/๓๑๗) ถ้าพูดรวมกันทั้งภิกษุและภิกษุณีใช้คำว่า เทฺว เติมข้างหน้า มาติกา เป็น เทฺวมาติกา และเติม อุภโต ศัพท์ข้างหน้า

วิภังค์เป็น อุภโตวิภังค์

ดังที่ได้กล่าวมานี้จะเห็นว่า คำว่า วิภังค์ สามารถนำมาใช้คู่กับ อุทเทส หรือ มาติกา ได้ตามความเหมาะสม

๓. การใช้อุทเทส - นิทเทส

โดยนัยเดียวกันนี้ คำว่า นิทเทส ก็สามารถใช้คู่กับ อุทเทส (อุทเทส-นิทเทส) และคู่กับ มาติกา (มาติกา-นิทเทส) ได้ เช่นในพระอภิธรรมปิฎก ธัมมสังคณี จิตตุปปาทกัณฑ์ เรียกหัวข้อปรมัตถธรรม เช่น ผัสสะ เวทนาเป็นต้น ซึ่งเป็นการ ยก ขึ้นมาแสดงไว้เพียงสังเขปว่า อุทเทส แล้วเรียกข้อความที่ขยายปรมัตถธรรมเหล่านั้น ว่า นิทเทส ดูคำอธิบายการใช้คำว่านิทเทส ในอัฏฐสาลินี (อภิ.สงฺ.อ. ๑/๑๐๑)

๔. การใช้คำมาติกา - นิทเทส

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ตอนที่ว่าด้วยญาณกถา มีการกล่าวแม่บทหรือมาติกาของลำดับญาณ ๗๓ ไว้ ซึ่งพระอรรถกถาจารย์ได้

เรียกหัวข้อดังกล่าวว่า อุทเทส ส่วนข้อ ความขยายลำดับญาณแต่ละญาณนั้นเรียกว่า นิทเทส (ปฏิ.สำ.อ. ๑/๓) แม้ในคัมภีร์ปัฏฐานก็เรียกแบบเดียวกันนี้ ส่วนในคัมภีร์วิภังค์นี้ท่านใช้ มาติกา คู่กับ นิทเทส

๕. การใช้คำสังเขปะ - วิตถาระ และสังขิตตะ - วิตถาระ

ส่วนคำว่า วิตถาระ หรือ วิตถาร (ซึ่งมีความหมายเหมือนกับนิทเทส) นิยม ใช้คู่กับ สังขิตตะ (สังขิตตะ-วิตถาระ) และคู่กับ สังเขปะ (สังเขปะ-วิตถาระ) ตัวอย่างเช่นในมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ พระพุทธองค์ทรงเรียกแม่บทหรือมาติกาว่า สังขิตตะ แล้วทรงเรียกข้อความที่อธิบายขยายหัวข้อนั้นว่า วิตถาระ (ม.มู. ๑๒/๔๓๙/๓๘๘)

คำทั้งสองคือ สังขิตตะ และ สังเขปะ มีความหมายเหมือนกัน สมัยโบราณนิยมใช้สังขิตตะ ส่วนสังเขปะเพิ่งนิยมใช้ในยุคหลัง จึงเห็นได้ว่า สมัยโบราณใช้คำว่า วิตถาระ คู่กับสังขิตตะ (เป็น สังขิตตะวิตถาระ) ส่วนในยุคหลังใช้คำว่า วิตถาระ คู่กับ สังเขปะ (เป็น สังเขปะวิตถาระ หรือ สังเขป-วิตถาร)

๖. การใช้มาติกา - ปทภาชนีย์

คำว่า ปทภาชนีย์ นิยมใช้คู่กับ มาติกา (มาติกา-ปทภาชนีย์) เช่น

ในพระวินัยปิฎกเรียกสิกขาบทในพระปาติโมกข์ว่า มาติกา และเรียกคำอธิบายแต่ละสิกขาบทว่า ปทภาชนีย์ หรือ บทภาชนีย์ (วิ.อ. ๑/๒๔๙) โดยทำนองเดียวกันในพระอภิธรรมปิฎก ธัมมสังคณี ก็เรียกหัวข้อติกะ ๒๒ หัวข้อและทุกะ ๑๐๐ หัวข้อว่า มาติกา และเรียกข้อความอธิบายรายละเอียดของมาติกาว่า ปทภาชนีย์

จำนวนวิภังคสูตร

ตามที่ได้กล่าวไว้แล้วว่า พระธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ล้วนแต่เป็น

วิภังคธรรม โดยเฉพาะในพระสุตตันตปิฎกมีหลายสูตรที่ตั้งชื่อสูตรว่า วิภังคสูตร เช่น ในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์มี ๘ สูตร คือ จูฬกัมมวิภังคสูตร มหากัมมวิภังคสูตร สฬายตนวิภังคสูตร อุทเทสวิภังคสูตร อรณวิภังคสูตร ธาตุวิภังคสูตร สัจจวิภังคสูตร และทักขิณาวิภังคสูตร ในสังยุตตนิกายมี ๗ สูตร อยู่ในนิทานวรรค

มี ๑ สูตร คือ วิภังคสูตร และในมหาวารวรรคมี ๖ สูตร คือวิภังคสูตรในอวิชชาวรรค วิภังคสูตรในอนนุสสุตวรรค วิภังคสูตรที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๓ ในสุขินทริยวัตถุ และ วิภังคสูตรในปาสาทกัมปนวรรค

ในพระวินัยปิฎก ข้อความที่อธิบายขยายสิกขาบททั้งหมดเรียกว่า วิภังค์ ส่วนในพระอภิธรรมปิฎกเรียกคัมภีร์ที่ ๒ นี้ว่า วิภังค์ ซึ่งเป็นคัมภีร์ที่มีเนื้อหากว้างพิสดารที่สุดในบรรดาพระธรรมเทศนาที่มีชื่อว่าวิภังค์

ที่ได้ชื่อว่า คัมภีร์วิภังค์

ในการตั้งชื่อคัมภีร์ของพระอภิธรรมปิฎกนั้น คัมภีร์ที่ ๑ ชื่อว่า ธัมมสังคณี หรือ ธัมมสังคหะ ซึ่งมีความหมายว่า เป็นคัมภีร์ที่ประมวลปรมัตถธรรมไว้โดยย่อ และคัมภีร์ที่ ๒ ชื่อว่า วิภังค์ ซึ่งมีความหมายว่า เป็นคัมภีร์อธิบายขยายความหรือจำแนก หัวข้อธรรมนั้น นับว่าเป็นชื่อที่เหมาะสมและถูกต้องตามรูปกระบวนการอธิบายธรรม ทุกประการ เพียงแต่เราได้ยินชื่อคัมภีร์ทั้งสองนี้ก็พอจะทราบได้ว่า มีความสัมพันธ์ เกี่ยวเนื่องกัน คือคัมภีร์วิภังค์นี้เป็นคัมภีร์ที่จำแนกอธิบายขยายปรมัตถธรรมที่ได้แสดงมาแล้วในคัมภีร์ธัมมสังคณี โดยได้นำเอาติกมาติกา ๒๒ หัวข้อ และทุกมาติกา ๑๐๐ หัวข้อจากคัมภีร์ธัมมสังคณีซึ่งได้รวบรวมธรรมต่าง ๆ จากพระสูตร โดยแยกเป็นประเภทมีขันธ์ อายตนะ ธาตุ และสัจจะเป็นต้น และจัดรูปเป็นแม่แบบแห่งพระอภิธรรมแล้วนั้นมาจำแนกเป็นสุตตันตภาชนียนัยและปัญหาปุจฉกนัยต่อไป

ด้วยเหตุนี้ จึงพอสรุปได้ว่า คัมภีร์ธัมมสังคณีเป็นมาติกา เป็นอุทเทส เป็นสังขิตตะ และเป็นสังคหะของคัมภีร์วิภังค์นี้ ในทางตรงกันข้า คัมภีร์วิภังค์เองก็เป็นวิตถาระ เป็นนิทเทส และเป็นวิภังค์ของคัมภีร์ธัมมสังคณีเช่นกัน เพราะฉะนั้นในฐานะที่เป็นคัมภีร์อธิบายจำแนกข้อความในคัมภีร์ธัมมสังคณี คัมภีร์ที่ ๒ นี้จึงชื่อว่า วิภังค์ ดังกล่าวมา

การแบ่งวิภังค์

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงวิภังค์ไว้ ๑๘ วิภังค์ ดังนี้

๑. ขันธวิภังค์ การจำแนกขันธ์

๒. อายตนวิภังค์ การจำแนกอายตนะ

๓. ธาตุวิภังค์ การจำแนกธาตุ

๔. สัจจวิภังค์ การจำแนกสัจจะ

๕. อินทริยวิภังค์ การจำแนกอินทรีย์

๖. ปฏิจจสมุปปาทวิภังค์ การจำแนกปฏิจจสมุปบาท

๗. สติปัฏฐานวิภังค์ การจำแนกสติปัฏฐาน

๘. สัมมัปปธานวิภังค์ การจำแนกสัมมัปปธาน

๙. อิทธิปาทวิภังค์ การจำแนกอิทธิบาท

๑๐. โพชฌังควิภังค์ การจำแนกโพชฌงค์

๑๑. มัคคังควิภังค์ การจำแนกองค์มรรค

๑๒. ฌานวิภังค์ การจำแนกฌาน

๑๓. อัปปมัญญาวิภังค์ การจำแนกอัปปมัญญา

๑๔. สิกขาปทวิภังค์ การจำแนกสิกขาบท

๑๕. ปฏิสัมภิทาวิภังค์ การจำแนกปฏิสัมภิทา

๑๖. ญาณวิภังค์ การจำแนกญาณ

๑๗. ขุททกวัตถุวิภังค์ การจำแนกอกุศลธรรมต่าง ๆ

๑๘. ธัมมหทยวิภังค์ การจำแนกธรรมอันเปรียบเสมือน ดวงใจ

สาเหตุที่ทรงแสดงวิภังค์ไว้ ๑๘ วิภังค์

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธัมมสังคณี หรือที่เรียกอีกชื่อว่าคัมภีร์ธัมมสังคหะไว้เป็น ๔ กัณฑ์ เพื่อให้สอดคล้องกับอริยสัจ ๔ และแสดงวิภังค์ไว้ ๑๘ วิภังค์ เพื่อให้ สอดคล้องกับอาเวณิกธรรม ๑๘ (อภิ.มูลฏีกา ๒/๒) ซึ่งเป็นคุณสมบัติเฉพาะของพระพุทธเจ้า ที่มีอยู่โดยครบถ้วนในพระพุทธองค์ คือ

๑. พระญาณที่หยั่งรู้สรรพสิ่งในอดีตได้ โดยตลอดปลอดจากสิ่งกีดกัน ๑. อตีตำเส อปฺปฏิหตำ ญาณำ

๒. พระญาณที่หยั่งรู้สรรพสิ่งในอนาคตได้ โดยตลอดปลอดจากสิ่งกีดกัน ๒. อนาคตำเส อปฺปฏิหตำ ญาณำ

๓. พระญาณที่หยั่งรู้สรรพสิ่งในปัจจุบันได้ โดยตลอดปลอดจากสิ่งกีดกัน ๓. ปจฺจุปฺปนฺนำเส อปฺปฏิหตำ ญาณำ

๔. ทรงมีพระกิริยาอาการทางกายทุกอย่าง อยู่ภายใต้การควบคุมของพระญาณ ๔. สพฺพำ กายกมฺมำ ญาณปุพฺพงฺคมำ ญาณานุปริวตฺตำ

๕. ทรงมีพระกิริยาอาการทางวาจาทุกอย่าง ๕. สพฺพำ วจีกมฺมำ ญาณปุพฺพงฺคมำ

อยู่ภายใต้การควบคุมของพระญาณ		ญาณานุปริวตฺตํ
๖.	ทรงมีมโนกรรมทุกอย่างอยู่ภายใต้การควบคุมของพระญาณ	๖. สพฺพํ มโนกมฺมํ ญาณปุพฺพงฺคมํ ญาณานุปริวตฺตํ
๗.	มิทรงมีความท้อพระทัยในการที่จะบำเพ็ญประโยชน์แก่สัตว์โลก	๗. นตฺถิ ฉนฺทสฺส หานิ
๘.	มิทรงหมดพระปรีชาสามารถในการแสดงธรรม	๘. นตฺถิ ธมฺมเทสนาย หานิ
๙.	มิทรงหมดความเพียรในการที่จะบำเพ็ญประโยชน์แก่สัตว์โลก	๙. นตฺถิ วีริยสฺส หานิ
๑๐.	มิทรงเสื่อมจากสมาธิ	๑๐. นตฺถิ สมาธิสฺส หานิ
๑๑.	มิทรงเสื่อมจากวิปัสสนาปัญญา	๑๑. นตฺถิ วิปสฺสนาปญฺญาย หานิ
๑๒.	มิทรงเสื่อมจากวิมุตติคืออรหัตตผล	๑๒. นตฺถิ วิมุตฺติยา หานิ
๑๓.	มิทรงมีการละเล่นสนุกสนาน	๑๓. นตฺถิ ทวา
๑๔.	มิทรงมีการกระทำที่พลาดพลั้งเพราะขาดสติ	๑๔. นตฺถิ รวา
๑๕.	มิทรงปราศจากพระปัญญาความคิด	๑๕. นตฺถิ อผุฏฺ
๑๖.	มิทรงมีพระอาการลุกลี้ลุกลน	๑๖. นตฺถิ เวคายิตตฺตํ
๑๗.	มิทรงมีความคิดอันปราศจากประโยชน์	๑๗. นตฺถิ อพฺยาวฏมโน
๑๘.	มิทรงมีความวางเฉยอันปราศจากพระวิจารณญาณ	๑๘. นตฺถิ อปฺปฏิสงฺขานุเปกฺขา

กฎเกณฑ์การจัดลำดับวิภังค์

ในการแสดงวิภังค์ทั้ง ๑๘ นั้น ท่านวางลำดับไว้อย่างมีระเบียบแบบแผน ไม่มีความลักลั่น ไม่มีความเกลื่อนกล่นกระจัดกระจาย มีระบบ และเหมาะสมกับบุคคลที่ทรงจำแนกไว้ ๓ ประเภท คือ

๑.	ติกขินทริยบุคคล	บุคคลผู้มีปัญญาเฉียบแหลม
๒.	มัชฌิมินทริยบุคคล	บุคคลผู้มีปัญญาปานกลาง
๓.	มุทินทริยบุคคล	บุคคลผู้มีปัญญาเชื่องช้า

การแบ่งวิภังค์นี้ ทรงแบ่งไว้ตามภูมิปัญญาของบุคคล ๓ ประเภท และทรงจำแนกไว้ตามที่ทรงเห็นว่าเหมาะสมดังนี้

๑. ขันธวิภังค์

ขันธวิภังค์เหมาะสำหรับบุคคลผู้ที่มีปัญญาเฉียบแหลม เนื่องจากว่าบุคคลผู้มีปัญญาเฉียบแหลมนั้นเป็นประเภทบุคคลที่มีเชาว์ปัญญารวดเร็วต่อการรับรู้ เพียงแต่ หัวข้อธรรมมากระทบโสตก็สามารถเข้าใจเนื้อหาของธรรมนั้นโดยทะลุปรุโปร่งจึงเป็นวิภังค์ที่เหมาะสำหรับการฟังธรรมโดยย่อ ๆ และบุคคลเหล่านี้มักเป็นผู้ที่นิยมธรรมะสั้น ๆ เป็นส่วนมาก

พระพุทธองค์ทรงเห็นว่าการแสดงธรรมโดยย่อนี้ เหมาะสำหรับบุคคลประเภท นี้โดยแท้ ดังนั้นจึงทรงนำขันธวิภังค์ซึ่งเป็นวิภังค์ที่ประมวลปรมัตถธรรมทั้งหมดมาแสดงไว้โดยย่อก่อนวิภังค์อื่น ๆ การที่ทรงแสดงขันธ์ ๕ ไว้อย่างย่อในขันธวิภังค์นี้ เป็นการแสดงตามธรรมเนียมของชาวโลกที่เมื่อเห็นว่าสิ่งไหนที่จะสามารถทำให้เสร็จเร็วกว่า ก็มักจะลงมือทำสิ่งนั้นก่อน แล้วจึงค่อยทำสิ่งที่เสร็จช้าภายหลัง

๒. อายตนวิภังค์

อายตนวิภังค์เหมาะสำหรับบุคคลผู้มีปัญญาปานกลาง ทรงแสดงอายตนวิภังค์ ถัดจากขันธวิภังค์ เพราะอายตนวิภังค์เป็นวิภังค์ระดับปานกลาง คือไม่สั้นและไม่ยาวเกินไป เป็นการแบ่งธรรมออกเป็นอายตนะ ๑๒ ให้พอเหมาะกับผู้มีภูมิปัญญา ระดับปานกลาง

๓. ธาตุวิภังค์

ธาตุวิภังค์เหมาะสำหรับบุคคลที่มีปัญญาเชื่องช้า เนื่องจากธาตุวิภังค์เป็นการแบ่งสภาวธรรมออกตามความสามารถแห่งภูมิปัญญาของผู้มีปัญญาเชื่องช้า จึงต้อง แบ่งให้ละเอียดกว่าวิภังค์ก่อน ๆ

๔. สัจจวิภังค์

สัจจวิภังค์เป็นวิภังค์ที่ทรงแสดงถัดจากธาตุวิภังค์ เป็นการแบ่งธรรมโดยสัจจะ๔ เพราะทรงมีเหตุผลว่า เมื่อบุคคลสามารถแทงตลอดถึงความเกิดดับและสาเหตุของความเกิดดับแห่งขันธ์ อายตนะ และธาตุทั้งหลายแล้วเท่านั้น จึงจะสามารถรู้ธรรมตามสภาพที่เป็นจริงได้โดยถูกต้อง ดังนั้นจึงทรงแสดงต่อจากขันธ์ อายตนะและธาตุ

๕. อินทริยวิภังค์

การที่จะสามารถแทงตลอดสัจจธรรมทั้งหลายได้ จะต้องอาศัยอินทรีย์เป็นกรณีพิเศษจึงจะสามารถทำได้ ดังนั้นจึงทรงแสดงอินทริยวิภังค์ถัดจากสัจจวิภังค์

๖. ปฏิจจสมุปปาทวิภังค์

ปฏิจจสมุปปาทวิภังค์ หมายถึงวิภังค์ที่ทรงจำแนกธรรมที่เป็นเหตุและธรรมที่เป็นผล (ปัจจัยกับปัจจยุปบัน) ธรรมชาติของสภาวธรรมที่ท่านเรียกว่าอินทรีย์นั้น เป็นธรรมที่เนื่องด้วยเหตุและผล คือเป็นธรรมที่เกิดขึ้นอาศัยซึ่งกันและกัน จึงทรงวางปฏิจจสมุปปาทวิภังค์ไว้ท้ายอินทริยวิภังค์

๗-๑๑. สติปัฏฐานวิภังค์ - มัคคังควิภังค์

เนื่องจากตั้งแต่สติปัฏฐานวิภังค์ถึงมัคคังควิภังค์เป็นธรรมที่นับเข้าในโพธิปักขิยธรรม ธรรมดาการที่จะบรรลุธรรมได้นั้นจะขาดโพธิปักขิยธรรมไม่ได้เลย บุคคลจะต้องเจริญโพธิปักขิยธรรมเป็นหลักจึงจะสามารถบรรลุมรรคผลได้ ด้วยเหตุที่หมวดธรรมดังกล่าวมีความสำคัญต่อการบรรลุ จึงทรงแสดงธรรมเหล่านี้ไว้ถัดจากปฏิจจสมุปปาทวิภังค์

๑๒-๑๓. ฌานวิภังค์ - อัปปมัญญาวิภังค์

ฌานในฌานวิภังค์นั้น โดยองค์ธรรมหมายถึงสมาธิขันธ์ อัปปมัญญาใน อัปปมัญญาวิภังค์นั้น หมายถึงจิตตวิสุทธิ ธรรมทั้งสองนี้มีความเกื้อกูลแก่การเจริญ โพธิปักขิยธรรมอย่างมาก ด้วยเหตุนั้นจึงทรงแสดงไว้ท้ายโพธิปักขิยธรรม

๑๔. สิกขาปทวิภังค์

สิกขาปทวิภังค์เป็นวิภังค์ที่จำแนกศีลสิกขาบท มีปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท เป็นต้น เพราะการที่จะเจริญสมาธิและจิตตวิสุทธิให้ได้อย่างบริบูรณ์นั้น จะต้องมีศีลบริสุทธิ์เสียก่อน ดังนั้นด้วยเหตุที่ศีลมีความสำคัญต่อสมาธิและจิตตวิสุทธิอย่าง ที่กล่าวมานี้ พระพุทธองค์จึงตรัสไว้ถัดจากฌานวิภังค์และอัปปมัญญาวิภังค์

๑๕-๑๖. ปฏิสัมภิทาวิภังค์ - ญาณวิภังค์

เนื่องจากปฏิสัมภิทาญาณทั้ง ๔ ประการ อันได้แก่ อัตถปฏิสัมภิทาญาณ ธัมมปฏิสัมภิทาญาณ นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ และปฏิภาณปฏิสัมภิทาญาณนั้น โดยส่วนมากนิยมเรียกว่า ปฏิสัมภิทา ๔ ไม่มีคำว่า “ญาณ” แต่ที่ใส่ญาณเข้ามา ณ ที่นี้ก็เพื่อให้รู้ว่าองค์ธรรมแท้ ๆ ของคำว่าปฏิสัมภิทานั้นได้แก่ญาณหรือปัญญา เป็นเพียงผลวิบากของฌานและอัปปมัญญาที่บุคคลผู้มีศีลบริสุทธิ์เพียรพยายามเจริญ จนได้มา ดังนั้น เหตุที่ธรรมเหล่านี้มีความเกี่ยวข้องกันโดยตรง จึงทรงแสดงปฏิสัมภิทาวิภังค์ไว้ต่อจากสิกขาปทวิภังค์

๑๗. ขุททกวัตถุวิภังค์

ขุททกวัตถุวิภังค์เป็นวิภังค์ที่กล่าวถึงหมวดธรรมที่ควรละ ควรขจัดให้ออกไปจาก ทางดำเนินเพื่อไปสู่การบรรลุปฏิสัมภิทาญาณทั้ง ๔ ประการ ด้วยเหตุนั้นจึงแสดง ไว้ท้ายปฏิสัมภิทาวิภังค์ อนึ่ง ขุททกศัพท์ในที่นี้มีความหมายว่าเล็ก ๆ น้อย ๆ หรือ เลวทราม คือวิภังค์นี้เป็นวิภังค์ที่พระพุทธองค์ทรงจำแนกอกุศลธรรมอันต่ำทราม ไว้โดยประการต่าง ๆ

๑๘. ธัมมหทยวิภังค์

ธัมมหทยวิภังค์เป็นวิภังค์สุดท้ายแห่งวิภังค์ทั้งปวง ได้ตรัสแสดงไว้เพราะทรง เห็นว่า เมื่อเวไนยสัตว์ได้สดับวิภังค์ต่าง ๆ โดยละเอียดพิสดารมาตามลำดับแล้ว ต่อ ไปนี้ก็น่าจะสามารถเข้าใจธรรมแม้โดยย่อ ๆ ได้ จึงได้ตรัสจำแนกธรรมมีขันธ์เป็นต้นไว้ โดยภูมิของสัตว์และชนิดของสัตว์ที่อาศัยอยู่ในภูมินั้น ๆ

คำว่า ธัมมหทยวิภังค์ แปลว่า กัณฑ์ที่จำแนกหัวใจธรรม จริงอยู่ วิภังค์ทั้ง ๑๗ ที่ได้อธิบายไปแล้วนั้น แม้พระอริยสาวกก็สามารถแสดงได้ตามภูมิปัญญาของตน แต่สำหรับเรื่องภพภูมิ ๓๑ ก็ดี เรื่องสัตว์ผู้บังเกิดในภพภูมินั้น ๆ ก็ดี เรื่องของ กรรมซึ่งเป็นเหตุให้ไปบังเกิดในภพภูมินั้น ๆ ก็ดี เป็นวิสัยของพระสัพพัญญูพุทธเจ้า เท่านั้น พระสาวกทั่วไปไม่สามารถแสดงให้ครบบริบูรณ์ได้ จึงถือว่าธรรมเหล่านี้มีความสำคัญยิ่งดุจหัวใจในร่างกายของเหล่าสัตว์ และด้วยอุปมาอันนี้เองที่ทำให้ท่านเรียกธรรมเหล่านี้ว่า ธัมมหทัย และเรียกกัณฑ์ที่แสดงธัมมหทัยดังกล่าวนั้นว่า ธัมมหทยวิภังค์

พระสัพพัญญูพุทธเจ้าได้ทรงแสดงนัยแห่งวิภังค์ ๑๘ ในวิภังคปกรณ์ ตามลำดับที่ได้กล่าวมาแล้ว

วิธีการจำแนกวิภังค์

๑. นัย ๓ ประการ

ในเบื้องต้นทรงจำแนกขันธวิภังค์ก่อน คือทรงจำแนกสภาวธรรมขันธ์ ๕ ด้วย นัย ๓ ประการ คือ สุตตันตภาชนียนัย อภิธรรมภาชนียนัย และปัญหาปุจฉกนัย

๑.๑ สุตตันตภาชนียนัย

หมายถึงนัยที่จำแนกธรรมตามที่ทรงแสดงไว้แล้วในพระสุตตันตปิฎก โดยอนุโลม ตามอัธยาศัยหรือจริตของเวไนยสัตว์แต่ละบุคคล เป็นการแสดงตามสถานการณ์ที่กำลังเป็นไปอยู่ ณ สถานที่หรือเวลานั้น ๆ โดยเลือกเฟ้นเฉพาะประเด็นที่จะทำให้ผู้ฟังบรรลุมรรคผลในขณะนั้น ๆ

ด้วยเหตุนี้ พระสูตรจึงเป็นเทศนาที่มีเนื้อความชัดเจน ง่ายต่อความเข้าใจ แต่ ยังไม่สมบูรณ์ เพราะองค์ธรรมก็ยังไม่สมบูรณ์ และนัยต่าง ๆ ยังไม่สมบูรณ์

เพราะฉะนั้นจึงเรียกนัยที่ทรงแสดงไว้โดยการจำแนกขันธ์ อายตนะ ธาตุ เป็นต้น ด้วยวิธีการที่ง่าย ๆ เหมือนกับที่ทรงแสดงในพระสุตตันตปิฎกว่า สุตตันตภาชนียนัย

๑.๒ อภิธรรมภาชนียนัย

หมายถึงนัยที่ทรงจำแนกธรรมตามกระบวนการแห่งพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งไม่ได้ คำนึงถึงเวลา สถานที่ หรือบุคคล แต่เป็นการมุ่งแสดงองค์ธรรมให้สมบูรณ์ด้วยนัย ต่าง ๆ อย่างเดียว เป็นนัยที่ทรงแสดงโดยการประมวลเอาสภาวธรรมที่มีอยู่ทั่วทั้งอนันตจักรวาลมารวมไว้ เป็นการแสดงตามอำนาจของพระสัพพัญญุตญาณ

เพราะฉะนั้นจะเห็นได้ว่า นัยแห่งพระอภิธรรมเป็นนัยที่ยาว กว้างขวาง ลุ่มลึก สุขุม คัมภีรภาพ อภิรรมภาชนียนัยนี้เป็นการแสดงโดยยกเอาติกะและทุกะจากคัมภีร์ธัมมสังคณี หรือที่พระอรรถกถาจารย์นิยมเรียกว่า ธัมมสังคหปกรณ์ (อภิ.สงฺ.อ. ๒๕๗๗/๔๘๖) มาจำแนกโดยขันธ์ อายตนะ และธาตุ เป็นต้น ดังนั้นพึงทราบว่า นัยที่ทรงแสดง ตามกระบวนการแห่งอภิธรรมเทศนาท่านเรียกว่า อภิธรรมภาชนียนัย

๑.๓ ปัญหาปุจฉกนัย

หมายถึงนัยที่แสดงโดยนำเอาติกะและทุกะจากคัมภีร์ธัมมสังคณีมาตั้งเป็น คำถาม-คำตอบ ทั้งนี้โดยนำเอาบทติกะทั้งหมด ๖๖ บท และทุกะทั้งหมด ๒๐๐ บท มาจำแนกตามด้วยขันธ์ อายตนะ และธาตุ เป็นต้น ที่ยิ่งไปกว่านี้ คือบรรดานัย ทั้ง ๓ นัยแห่งคัมภีร์วิภังค์นี้ ปัญหาปุจฉกนัยเป็นนัยที่กว้างขวาง พิสดาร และสมบูรณ์ที่สุด

สุตตันตภาชนียนัย ทรงจำแนกวิภังค์ตั้งแต่ขันธวิภังค์ถึงปฏิสัมภิทาวิภังค์ ยกเว้นอินทริยวิภังค์และสิกขาปทวิภังค์ (รวม ๑๓ วิภังค์)

อภิธรรมภาชนียนัย ทรงจำแนกวิภังค์ตั้งแต่ขันธวิภังค์ถึงปฏิสัมภิทาวิภังค์ (รวม ๑๕ วิภังค์)

ปัญหาปุจฉกนัย ทรงจำแนกวิภังค์ดังกล่าว ยกเว้นปฏิจจสมุปปาทวิภังค์ (รวม ๑๔ วิภังค์)

วิภังค์ที่ ๑๖ และที่ ๑๗ คือญาณวิภังค์และขุททกวัตถุวิภังค์ มิได้ทรงจำแนกไว้โดยนัยทั้งสาม เพียงแต่แสดงจำแนกด้วยบทมาติกาและบทนิทเทส ตั้งแต่หมวด ๑ ถึง ๑๐ เท่านั้น ส่วนวิภังค์

สุดท้ายคือธัมมหทยวิภังค์นั้น จำแนกไว้โดย แบ่งเป็น ๑๐ วาระหรือวาร เริ่มจากสัพพสังคาหิกวาร เป็นต้นไป

๒. วิธีการจำแนกขันธวิภังค์

ในขันธวิภังค์ ทรงจำแนกขันธ์ ๕ ด้วยนัย ๓ ประการ คือ สุตตันตภาชนียนัย อภิธรรมภาชนียนัย และปัญหาปุจฉกนัย ดังนี้

สุตตันตภาชนียนัย

สุตตันตภาชนียนัยเป็นนัยที่ทรงแสดงขันธ์ ๕ ด้วยโวหารภาษาที่เข้าใจง่าย(สำหรับ บุคคลในยุคนั้น) มีเนื้อความชัดเจนไม่กำกวม โดยได้ทรงจำแนกแยกขันธ์เป็น ๑๑ ประเภท แบ่งเป็นกลุ่มได้ ๕ กลุ่ม คือ

๑. อดีต - อนาคต - ปัจจุบัน

๒. อัชฌัตตะ - พหิทธะ

๓. โอฬาริกะ - สุขุมะ

๔. หีนะ - ปณีตะ

๕. ทูเร - สันติเก

วิธีการแบ่งขันธ์ ๕ นี้เป็นไปในลักษณะการจัดขันธ์ ๕ ตามอำนาจการเกิด-ดับ นั่นคือจัดขันธ์ที่เกิดและดับไปแล้วไว้ในฝ่ายอดีตธรรม จัดขันธ์ที่ยังไม่เกิดขึ้นและที่กำลังจะเกิดขึ้นไว้ในฝ่ายอนาคตธรรม และจัดขันธ์ที่กำลังเกิด-ดับอยู่ในปัจจุบันไว้ใน ฝ่ายปัจจุบันธรรม

ทรงจัดขันธ์ ๕ ที่บังเกิดขึ้นภายในจิตสันดานของแต่ละบุคคลไว้ในฝ่ายอัชฌัตต- ธรรม และที่บังเกิดในภายนอกตนคือในจิตสันดานของบุคคลอื่นไว้ในฝ่ายพหิทธธรรม ส่วนในการจำแนกโดยโอฬาริกะและสุขุมะนั้น ได้ทรงจำแนกรูปและนามออกเป็นอย่างละส่วน คือ ทรงจำแนกรูป ๑๒ นั่นคือปสาทรูป ๕ โคจรรูป ๗ ไว้ในฝ่าย โอฬาริกะ และรูป ๑๘ ซึ่งเรียกว่า ธัมมายตนรูป ไว้ในฝ่ายสุขุมะ

ทรงจำแนกนามขันธ์ ๔ โดยโอฬาริกะและสุขุมะ ดังนี้

ฝ่ายโอฬาริกะ ฝ่ายสุขุมะ

(ก) อกุศลธรรม กุศลธรรมและอัพยากตธรรม

(ข) ทุกขเวทนา สุขเวทนา และอุเบกขาเวทนา

(ค) ธรรมที่สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา ธรรมที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและ อุเบกขาเวทนา

(ฆ) นามขันธ์ของบุคคลผู้ไม่ได้เข้าสมาบัติ นามขันธ์ของบุคคลผู้เข้าสมาบัติและนามขันธ์ฝ่ายโลกุตตระ

ในการจำแนกรูปขันธ์โดยหีนะ-ปณีตะ ทรงจำแนกรูปที่เป็นอารมณ์อันน่าใคร่ น่าปรารถนาไว้ในฝ่ายหีนธรรม ส่วนอารมณ์ที่ตรงกันข้ามไว้ในฝ่ายปณีตธรรม ส่วน ในนามขันธ์ ทรงจัดนามขันธ์ฝ่ายโอฬาริกะไว้ในฝ่ายหีนธรรม นามขันธ์ฝ่ายสุขุมะไว้ในฝ่ายปณีตธรรม

ในการจำแนกเป็นทูเร-สันติเก ได้ทรงจำแนกสุขุมรูป ๑๖ ไว้ในฝ่ายทูเรธรรม เพราะทรงเห็นว่าเป็นรูปที่กำหนดรู้ได้ยาก เป็นสิ่งที่ห่างไกลจากญาณ ทรงจัดโอฬาริกรูป ๑๒ ไว้ในฝ่ายสันติเก

ธรรม เพราะทรงเห็นว่าเป็นรูปที่หยาบง่ายต่อการสัมผัส ส่วนในนามขันธ์ทรงจำแนกไว้อย่างเดียวกันกับกลุ่มหีนะ-ปณีตะ ทุกประการ

อภิธรรมภาชนียนัย

ในอภิธรรมภาชนียนัยนี้ทรงแสดงขันธ์ ๕ โดยนำเอาติกะและทุกะมาตั้งสับเปลี่ยนไปมาเป็นวาระเวียนไปจนบรรจบรอบ เช่น ทรงจำแนกรูปขันธ์ตั้งแต่เอกกนัย (นัยที่มีหมวดธรรม ๑ อย่าง) จนถึงเอกาทสกนัย (นัยที่มีหมวดธรรม ๑๑ อย่าง) เหมือนกับรูปกัณฑ์ในคัมภีร์ธัมมสังคณีทุกประการ เมื่อนับรูปธรรมตั้งแต่เอกกนัยถึงเอกาทสกนัยแล้ว จะได้รูปธรรมทั้งหมดเป็น ๗๐๔ อย่าง

ในการจำแนกนามขันธ์ ๔ตามอภิธรรมภาชนียนัยนี้ ทรงแสดงด้วยวาระ ๔ คือ

๑. ทุกมูลกวาร วาระที่ทรงเอาทุกะเป็นบทตั้งแล้วเวียนด้วยติกะไปจนครบ

๒. ติกมูลกวาร วาระที่ทรงเอาติกะเป็นบทตั้งแล้วเวียนด้วยทุกะไปจนครบ

๓. อุภโตวัฑฒกวาร วาระที่ทรงแสดงโดยจับเอาติกะกับทุกะมาเป็นบทตั้งคู่กันแล้วทรงจำแนกให้พิสดาร

๔. พหุวิธวาร วาระสุดท้ายทรงแสดงตั้งแต่สัตตวิธนัยถึงพหุวิธนัย

จำแนกเวทนาขันธ์ด้วยวาระ ๔ ดังนี้

ในทุกมูลกวาร ทรงเอาทุกะเฉพาะที่เวทนาประกอบ ๕๐ ทุกะ (จากที่มีอยู่ ทั้งหมด ๑๐๐ ทุกะ) มาตั้งแล้วเอาติกะที่มีเวทนาประกอบ ๑๙ ติกะ มาเวียนสลับจนครบวาระ รวมแล้วได้นัยแห่งทุกมูลกวารทั้งหมดเป็น (๕๐ X ๑๙) ๙๕๐ นัย ในแต่ละนัย เมื่อนำเวทนาซึ่งมีทั้งหมด ๕๕ (เวทนาเจตสิกประกอบในจิต ๕๕ ดวง จึงเรียกว่าเวทนา ๕๕) มาจำแนก รวมแล้วก็จะได้เวทนาทั้งหมด (๙๕๐ X ๕๕) ๕๒,๒๕๐

ในติกมูลกวาร ทรงนำติกะ ๑๙ มาตั้งแล้วเวียนด้วยทุกะ ๕๐ ไปจนจบครบรอบ รวมนัยทั้งหมดได้ (๑๙ X ๕๐) ๙๕๐ นัย แล้วนำเวทนา ๕๕ มาจำแนก รวมแล้วก็จะได้เวทนาทั้งหมด ๕๒,๒๕๐ เหมือนกับในทุกมูลกวารทุกประการ

ในอุภโตวัฑฒกวาร ทรงนำเอาติกะและทุกะมาประกอบกันเป็นคู่ได้ ๑๙ คู่ หรือ ๑๙ นัย แล้วแบ่งแต่ละนัยด้วยเวทนา ๕๕ เริ่มตั้งแต่เอกกะไปจนถึงทสกะ รวมแล้วได้เวทนาทั้งหมด (๑๙ X ๕๕) ๑,๐๔๕

ในพหุวิธวาร แบ่งเป็น ๔ นัย คือ

๑. สัตตกนัย ทรงจำแนกติกะ ๑๙ ด้วยภูมิ ๔ ได้ติกะ ๗ นัย รวม เวทนาทั้งสิ้นได้ (๑๙ X ๗) ๑๓๓

๒. จตุวีสติวิธนัย ทรงจำแนกติกะ ๑๙ ด้วยผัสสะ ๖ ได้ติกะละ ๒๔ นัยรวมเวทนาทั้งสิ้นได้ (๑๙ X ๒๔) ๔๕๖

๓. ติงสวิธนัย ทรงจำแนกผัสสะ ๖ ด้วยภูมิ ๔ รวมเวทนาทั้งสิ้นได้ ๓๐

๔. พหุวิธนัย ทรงจำแนกติกะ ๑๙ ด้วยภูมิ ๔ ผัสสะ ๖ และในนัยทั้ง ๑๙ นัยนั้น เนื่องจากแต่ละนัย จำแนกออกมาเป็นเวทนา ๔๘ เมื่อรวมแล้วจึงได้เวทนาทั้งหมด (๑๙ X ๔๘) ๙๑๒

เมื่อรวมเวทนาจากทั้ง ๔ นัยดังที่กล่าวมาแล้ว จึงได้เวทนาทั้งหมดในพหุวิธวาร (๑๓๓ + ๔๕๖ + ๓๐ + ๙๑๒) = ๑,๕๓๑

ดังนั้น เมื่อนำเวทนาจาก ๔ วารมารวมกันก็จะได้ดังนี้

นำเวทนามาจากทุกมูลกวาร ๕๒,๒๕๐

" ติกมูลกวาร ๕๒,๒๕๐

" อุภโตวัฑฒกวาร ๑,๐๔๕

" พหุวิธวาร ๑,๕๓๑

รวมเวทนาทั้งหมดได้ ๑๐๗,๐๗๖

จำแนกสัญญาขันธ์ด้วยวาระ ๔ ดังนี้

ในทุกมูลกวาร ทรงนำเอาทุกะเฉพาะที่สัญญาประกอบมี ๕๒ (จากที่มีอยู่ทั้งหมด ๑๐๐) มาตั้งแล้วเวียนด้วยติกะเฉพาะที่สัญญาประกอบ ๒๑ ติกะ มาเวียน สลับจนครบวาระ รวมแล้วได้นัยแห่งทุกมูลกวารทั้งหมด (๕๒ X ๒๑) = ๑,๐๙๒ และในแต่ละนัยเหล่านี้ยังจำแนกออกเป็นสัญญา ๕๕ เมื่อรวมสัญญาทั้งหมดแล้วจะได้สัญญา (๑,๐๙๒ X ๕๕) = ๖๐,๐๖๐

ในติกมูลกวารก็พึงทราบโดยนัยนี้ (เพียงแต่แตกต่างตรงที่เอาติกะตั้งแล้วเวียน ด้วยทุกะเท่านั้น)

ในอุภโตวัฑฒกวาร ทรงนำเอาติกะ ๒๑ กับทุกะ ๒๑ มาประสมกันให้เป็น คู่ ๆ ได้ ๒๑ คู่ หรือ ๒๑ นัย แล้วแบ่งแต่ละนัยด้วยสัญญาขันธ์ ๕๕ เมื่อรวมสัญญาขันธ์ทั้งหมดแล้วจะได้ ๑,๑๕๕

ในพหุวิธวาร ทรงแบ่งเป็น ๔ นัยเหมือนกับเวทนาทุกอย่าง เพียงแต่เปลี่ยน จากติกะ ๑๙ เป็นติกะ ๒๑ เท่านั้น เมื่อรวมทั้ง ๔ นัย ในพหุวิธวารจะได้ สัญญาขันธ์ทั้งหมดจำนวน (๔๗ + ๕๐๔ + ๓๐ + ๑,๐๐๘) ๑,๕๘๙

ดังนั้น เมื่อนำสัญญาขันธ์จาก ๔ วาระมารวมกันก็จะได้ดังนี้

สัญญาขันธ์จากทุกมูลกวาร ๖๐,๐๖๐

" ติกมูลกวาร ๖๐,๐๖๐

" อุภโตวัฑฒกวาร ๑,๑๕๕

" พหุวิธวาร ๑,๕๘๙

รวมสัญญาขันธ์ทั้งหมด ๑๒๒,๘๖๔

จำแนกสังขารขันธ์ด้วยวาระ ๔ ดังนี้

การจำแนกสังขารขันธ์ คือ ในทุกมูลกวาร ทรงนำเอาทุกะเฉพาะที่เกี่ยวกับ สังขาร ซึ่งมี ๘๒ ทุกะ มาเป็นบทตั้งแล้วเวียนด้วยติกะที่เกี่ยวกับสังขารขันธ์มี ๒๑ ทุกะ มาเวียนสลับแทนกันจนครบ

วาระ รวมแล้วได้นัย (๘๒ X ๒๑) = ๑,๗๒๒ และในแต่ละนัยนั้น ประกอบด้วยสังขาร ๕๕ ดังนั้น ในทุกมูลกวารจึงรวมสังขารขันธ์ ทั้งสิ้นได้ (๘๒ X ๒๑ X ๕๕) = ๙๔,๗๑๐

ในติกมูลกวาร ก็ได้สังขารขันธ์เท่ากับทุกมูลกวารทุกประการ เพียงแต่สลับบทตั้งและบทเวียนเท่านั้น

ในอุภโตวัฑฒกวารนั้น ทรงนำเอาติกะ ๒๑ กับทุกะ ๒๑ มาแสดงประสม กันเป็นคู่ ๆ ได้ ๒๑ คู่ หรือ ๒๑ นัย แล้วแบ่งแต่ละนัยด้วยสังขารขันธ์ ๕๕ ฉะนั้น สังขารในวาระนี้จึงมีจำนวน ๑,๑๕๕

ในพหุวิธวาร ก็เหมือนกับพหุวิธวารสัญญาขันธ์ทุกประการ

ดังนั้น เมื่อนำสังขารขันธ์ทั้งหมดมารวมกันก็จะได้จำนวนสังขารขันธ์ดังนี้

สังขารขันธ์จากทุกมูลกวาร		๙๔,๗๑๐
“	ติกมูลกวาร	๙๔,๗๑๐
“	อุภโตวัฑฒกวาร	๑,๑๕๕
“	พหุวิธวาร	๑,๕๘๙
รวมสังขารขันธ์ทั้งหมด		๑๙๒,๒๖๔

ส่วนการจำแนกวิญญาณขันธ์ด้วยวาระ ๔ มีวิธีการเหมือนกับสัญญาขันธ์ทุกประการ

ปัญหาปุจฉกนัย

ปัญหาปุจฉกนัยเป็นนัยที่ตั้งคำถามในติกบท ๖๖ และทุกบท ๒๐๐ และใน การตั้งคำถามนี้ ธรรมเหล่าใดที่ไม่ถูกจัดเข้าในติกบทและทุกบท ธรรมเหล่านั้นถูกจัดเป็นพวก ติกวิมุต (ธรรมที่พ้นจากติกะ) และ ทุกวิมุต (ธรรมที่พ้นจากทุกะ)

พระผู้มีพระภาคได้ทรงจำแนกขันธวิภังค์ด้วยนัย ๓ ประการ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วโดยย่อด้วยประการฉะนี้

๓. วิธีการจำแนกอายตนวิภังค์

ทรงจำแนกอายตนวิภังค์ก็ทรงจำแนกด้วยนัย ๓ ประการ ดังนี้

สุตตันตภาชนียนัย

ในอายตนวิภังค์ทรงจำแนกสุตตันตภาชนียนัยต่างจากขันธวิภังค์ คือในขันธวิภังค์ นั้นทรงจำแนกโดยแบ่งเป็น ๑๑ ประเภทโดยสังเขป แต่ในอายตนวิภังค์ทรงจำแนกโดยใส่ข้อของอายตนะทั้ง ๑๒ อย่าง ระบุลงไปแล้วต่อด้วยการนำอายตนะทั้ง ๑๒ อย่างมาพิจารณาด้วยอาการของไตรลักษณ์ คืออนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

อภิธรรมภาชนียนัย

อภิธรรมภาชนียนัยแห่งอายตนวิภังค์นี้ บางส่วนจำแนกเหมือนกับที่จำแนกในขันธวิภังค์ เช่น ในการจำแนกโอฬาริกอายตนะ ๑๐ อย่าง คือจักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ รูปะ สัททะ คันธะ รสะ และโผฏฐัพพะนั้น จะเห็นว่าเหมือนกับที่ทรงจำแนกสุตตันตภาชนียนัยในขันธวิภังค์ไม่มีผิด นอกจากนี้ มิได้ทรงจำแนก

อายตนะโดยตั้งเป็นหมวดธรรม ๑ หมวดธรรม ๒ ดังนี้เป็นต้นแต่อย่างใด

การจำแนกมนายตนะเหมือนกับการจำแนกวิญญาณขันธ์ในขันธวิภังค์ทุกประการ ส่วนในการจำแนกธัมมายตนะ ทรงแสดงจำแนกเหมือนกับขันธวิภังค์ คือทรงจำแนก เจตสิกโดยแบ่งเป็นขันธ์ ๓ คือเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ และทรงจำแนกสุขุมรูป ๑๖ ซึ่งเป็นรูปที่นับเข้าในธัมมายตนะเหมือนกับที่ทรงจำแนกด้วยสุตตันตภาชนียนัยไว้ในขันธวิภังค์

ปัญหาปุจฉกนัย

ลักษณะการตั้งปัญหาปุจฉกนัยของอายตนวิภังค์ มีลักษณะเหมือนกับปัญหา-ปุจฉกนัยของขันธวิภังค์ คือทรงนำอายตนะทั้ง ๑๒ มาตั้งแล้วถามด้วยติกะ ๒๒ และทุกะ ๑๐๐ หรือด้วยติกบท ๖๖ และทุกบท ๒๐๐ ทรงระบุอายตนะที่ไม่จัดเข้าในติกะและทุกะนั้น ๆ ไว้ด้วย โดยทรงเรียกอายตนะเหล่านั้นว่า ติกวิมุต และ ทุกวิมุต

๔. การจำแนกธาตุวิภังค์

ทรงจำแนกธาตุวิภังค์ด้วยนัย ๓ ประการ ดังนี้

สุตตันตภาชนียนัย

การจำแนกขันธ์ ๕ ด้วยสุตตันตภาชนียนัย ในขันธวิภังค์ข้างต้น มีลักษณะ

เหมือนอภิธรรมภาชนียนัย จะแตกต่างก็ตรงที่นัยหนึ่งทรงแสดงโดยสังเขป ส่วนอีกนัยหนึ่งทรงแสดงโดยพิสดาร และในอายตนวิภังค์ สุตตันตภาชนียนัย อภิธรรม-ภาชนียนัย มีความเหมือนกัน จะแตกต่างกันบ้างก็ตรงที่นัยหนึ่งแสดงโดยสังเขป

อีกนัยหนึ่งแสดงโดยพิสดาร แต่ในธาตุวิภังค์นี้ การจำแนกธาตุ ๑๘ โดยสุตตันต-

ภาชนียนัยกับอภิธรรมภาชนียนัยนั้นแตกต่างกันโดยสิ้นเชิง คือในอภิธรรมภาชนียนัย นั้นทรงจำแนกธาตุ ๑๘ มีจักขุธาตุเป็นต้น ส่วนในสุตตันตภาชนียนัย ทรงจำแนก

ธาตุ ๑๘ เหมือนกัน แต่ชื่อของธาตุไม่ตรงกัน และยังจำแนกออกเป็น ๓ กลุ่ม คือกลุ่มปฐวีธาตุเป็นต้น ๖ สุขธาตุเป็นต้น ๖ และกามธาตุเป็นต้น ๖ รวมได้ธาตุทั้งหมด ๑๘ ส่วนสาเหตุที่ทรงจำแนกต่างกันเช่นนี้ เพราะว่าธาตุ ๑๘ ใน

อภิธรรมภาชนียนัยนั้นต่างก็สงเคราะห์เข้าในธาตุหมวดละ ๖ ในสุตตันตภาชนียนัยแล้วนั้นเอง

ธาตุกลุ่มแรก ๖ ชนิด ในเบื้องต้นของสุตตันตภาชนียนัย ทรงแสดงกลุ่มธาตุ ๖ ชนิด คือ ปฐวี อาโป เตโช วาโย อากาส และวิญญาณ ทรงแบ่งธาตุเหล่านี้ ยกเว้นวิญญาณธาตุ ไว้ในฝ่ายอัชฌัตติกธาตุ (ธาตุภายใน) และพาหิรธาตุ (ธาตุภายนอก) ส่วนวิญญาณธาตุนั้นทรงจำแนกโดยทวาร ๖

การจำแนกธาตุเป็นอัชฌัตติกธาตุและพาหิรธาตุนั้นมีลักษณะดังต่อไปนี้

ลักษณะการจำแนกปฐวีธาตุนั้น ทรงจัดโกฏฐาสะ (อวัยวะส่วนต่าง ๆ ของร่าง กาย) ๑๙ ส่วน โดยเริ่มตั้งแต่ เกสา (ผม) ไปจนถึง กรีสะ (อาหารเก่าหรืออุจจาระ) ซึ่งมีอยู่ภายในร่างกายของสัตว์เป็นอัชฌัตติกปฐวีธาตุ และทรงจัดสรรพสิ่งที่ไม่มีชีวิต (วิญญาณ) เช่น เหล็ก ทองแดง หิน ดิน เป็นต้น ซึ่งมีลักษณะเป็นกักขฬะ (แข็ง กระด้าง) เป็น พหิทธปฐวีธาตุ

ลักษณะการจำแนกอาโปธาตุ ทรงจัดโกฏฐาสะ ๑๒ ส่วน โดยนับลำดับตั้งแต่ น้ำดีจนถึงน้ำปัสสาวะ ซึ่งมีลักษณะเป็นธาตุเหลว เป็นอัชฌัตติกอาโปธาตุ แล้วทรงจัดวัตถุสิ่งของภายนอก ซึ่งมีลักษณะเป็นของเหลว หรือเหนียวเหนอะหนะ เป็น พหิทธอาโปธาตุ

อนึ่ง ในการแบ่งโกฏฐาสะนั้นมิได้ทรงนับ “มัตถลุงคะ (สมอง)” เข้าในอาการ ๓๒ นี้เลย ดังนั้น ในเวลานับจะได้อัชฌัตติกปฐวีธาตุ ๑๙ และพหิทธปฐวีธาตุ ๑๒ รวมทั้งหมดได้อาการ ๓๑ เท่านั้น สาเหตุก็เพราะมิได้ทรงนับมัตถลุงคะคือสมองเข้าด้วยนั่นเอง

เกี่ยวกับมัตถลุงคะนี้ มิใช่จะขาดเฉพาะแต่ในธาตุวิภังค์อย่างเดียว แม้แต่ในที่อื่นเช่น ในพระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค (ที.ม. ๑๐/๓๗๗/๒๕๑) และมัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ (ม.มู. ๑๒/๑๑๐/๗๙) ก็ไม่นับมัตถลุงคะเข้าในอาการ ๓๒ เช่นกัน

คัมภีร์ที่นับมัตถลุงคะเข้าในอาการ ๓๒ นั้นมีอยู่ ๓ คัมภีร์ คือ ขุททกปาฐะ ปฏิสัมภิทามรรค และมิลินทปัญหาด้วยเหตุนี้ ทวัตติงสกัมมัฏฐาน หรือ โกฏฐาสกัมมัฏฐาน ๓๒ ซึ่งเป็นคำที่พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายนิยมใช้กัน เมื่อว่าตามคัมภีร์วิภังค์แล้ว ก็มีเพียง เอกัตติงสกัมมัฏฐาน หรือโกฏฐาสกัมมัฏฐาน ๓๑ เท่านั้น

อย่างไรก็ตาม พระอรรถกถาจารย์ท่านชี้แนะว่า แม้ว่าในพระอภิธรรมปิฎกเช่น คัมภีร์วิภังค์จะมิได้นับมัตถลุงคะคืออวัยวะส่วนสมองเข้าในอาการ ๓๒ ก็ตาม แต่ เราก็ต้องนับเข้าไปให้ครบอาการ ๓๒ ด้วย ส่วนพระมูลฎีกาจารย์ท่านได้อธิบายถึง

เหตุผลที่ไม่ทรงแสดงมัตถลุงคะไว้ในวิภังค์ว่า เป็นเพราะมัตถลุงคะนี้มีสภาพเป็น อัฏฐิมิญชะ คือเป็นเยื่อ เรียกว่า เยื่อสมอง เพราะฉะนั้นจึงได้ทรงแสดงสงเคราะห์เข้า ในคำว่าอัฏฐิมิญชะ มิได้แสดงมัตถลุงคะไว้ในอาการ ๓๒ ซึ่งปรากฏในหลายคัมภีร์

กล่าวถึงการจำแนกเตโชธาตุ ทรงจัดเตโชธาตุอันเป็นส่วนภายในร่างกายของสัตว์มีชีวิต ได้แก่ อุสมาเตโช สันตัปปนเตโช ชีรณเตโช ทหนเตโช และปาจกเตโช เป็นอัชฌัตติกเตโชธาตุ และทรงจัดธาตุภายนอกทั้งหมดที่ให้ความร้อน ความเย็น เช่น ความร้อนจากไฟ แดด ความอบอุ่นจากกองหญ้า กองฟาง เป็นต้น เป็น พหิทธเตโชธาตุ

วาโยธาตุทรงจำแนกไว้ดังต่อไปนี้ คือ ทรงจัดลมภายในร่างกาย ๖ ชนิด อันได้แก่ อุทธังคมวาตะ (ลมตีขึ้นเบื้องบน) อโธคมวาตะ (ลมตีลงเบื้องล่าง) กุจฉิสยวาตะ (ลมตั้งอยู่ในท้อง) โกฏฐาสยวาตะ (ลมในลำไส้) อังคมังคานุสารีวาตะ (ลมแล่นไปตามส่วนต่าง ๆ ของอวัยวะ) อัสสาสปัสสาสวาตะ (ลมหายใจเข้า-ออก) ไว้ในฝ่ายอัชฌัตติกวาโยธาตุ และทรงจัดลมภายนอกทุกประเภทนับตั้งแต่ลมพัดไปมาในทิศทั้ง ๔ จนกระทั่งลมที่เกิดจากการกระพือปีกของหมู่นกกา หรือลมที่เกิดจากสิ่งประดิษฐ์ต่าง ๆ เช่น พัด เป็นต้น ไว้ในฝ่าย พหิทธวาโยธาตุ

ในการจำแนกธาตุสุดท้ายคืออากาสธาตุ ทรงจัดช่องว่างและหรืออวัยวะส่วนต่าง ๆ ที่มีลักษณะเป็นช่องเป็นโพรง ที่มีอยู่ในร่างกายของสัตว์มีชีวิต เช่น ช่องหู โพรงจมูก ช่องปาก ช่องท้อง ช่องลำไส้ ฯลฯ ไว้ในฝ่าย อัชฌัตติกอากาสธาตุ

ทรงจัดช่อง รู โพรง หลุม บ่อ สถานที่เวิ้งว้างกลางแจ้ง เป็นต้น ที่เป็นส่วนภายนอกร่างกายของสัตว์มีชีวิตซึ่งไม่มีกลุ่มธาตุ ๔ บรรจบกันอยู่ ไว้ในฝ่าย พหิทธอากาสธาตุ

ธาตุกลุ่มที่ ๒ มี ๖ ชนิด คือ สุขธาตุ ทุกขธาตุ โสมนัสสธาตุ โทมนัสสธาตุ อุเปกขาธาตุ และโมหธาตุ ซึ่งเป็นธาตุพื้นฐาน โดยมีเวทนาเจตสิก และโมหเจตสิกเป็นองค์ธรรม

ธาตุกลุ่มที่ ๓ มี ๖ ชนิด คือ กามธาตุ พยาปาทธาตุ วิหิงสาธาตุ เนกขัมมธาตุ อัพยาปาทธาตุ และอวิหิงสาธาตุ โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

ขันธ์ อายตนะทั้งหมดนับแต่อเวจีมหานรกขึ้นไปถึงชั้นปรนิมมิตวสวัตตี จัด เป็นกามธาตุ โทสะความโหดร้ายของสภาวจิต ซึ่งเกิดขึ้นเพราะอาฆาตวัตถุ ๑๐ ประการ จัดเป็นพยาปาทธาตุ การเบียดเบียนหรือทรมานชีวิตสัตว์ต่าง ๆ จัดเป็น วิหิงสาธาตุ ธรรมทั้งปวงอันเป็นกุศล ซึ่งเป็นธรรมที่นำออกจากวัฏฏทุกข์ จัดเป็น เนกขัมมธาตุ เมตตา จัดเป็นอัพยาปาทธาตุ กรุณา จัดเป็นอวิหิงสาธาตุ

อนึ่ง ในกลุ่มธาตุที่ ๓ นี้ กามธาตุสามารถรับอารมณ์ ๒ ประเภทได้ คือ อารมณ์ที่เป็นสัตว์และอารมณ์ส่วนที่เป็นสังขาร ส่วนพยาปาทธาตุและวิหิงสาธาตุ แม้ว่าจะรับสังขารมาเป็นอารมณ์ได้ แต่การกระทำนั้นจะไม่สำเร็จถึงขั้นกรรมบถ นอกจากว่าจะรับสัตว์เป็นอารมณ์ การกระทำจึงจะสำเร็จถึงขั้นกรรมบถได้

อภิธรรมภาชนียนัย

ทรงแสดง(ธาตุ ๑๘)โดยลักษณะความเป็นทวาร อารมณ์ และวิญญาณ หมายความว่า ทรงจำแนกธาตุ ๑๘ ออกเป็น ๓ แขนง คือ ทวาร ๖ อารมณ์ ๖ และวิญญาณ ๖ ตามอำนาจความเป็นไปได้

ในบรรดากลุ่มธาตุ ๑๘ นี้ คือตั้งแต่จักขุธาตุถึงโผฏฐัพพธาตุ มีวิธีการจำแนก เหมือนกับโอฬาริกายตนะ ๑๐ ในอายตนวิภังค์ทุกประการ

ในปัญจวิญญาณธาตุ ๕ ทรงแสดงว่า เป็นกลุ่มธาตุที่เกิดขึ้นโดยมีทวาร ๕ และอารมณ์ ๕ เป็นเหตุปัจจัย ดูเผิน ๆ แล้วอาจจะทำให้เข้าใจว่า ทวาร ๕ และอารมณ์ ๕ เท่านั้นที่สามารถเป็นเหตุปัจจัยของปัญจวิญญาณธาตุได้ แต่ตามความเป็นจริงแล้ว การอุบัติของปัญจวิญญาณธาตุนั้น นอกจากจะอาศัยทวารและอารมณ์ดังกล่าวแล้วยังต้องพึ่งปัญจทวาราวัชชนจิต ซึ่งเปรียบเหมือนเป็นจิตที่คอยเปิดประตูให้อารมณ์ไหลเข้าสู่ปัญจวิญญาณ จึงถือได้ว่า ปัญจทวาราวัชชนจิตก็เป็นเหตุปัจจัยอย่างหนึ่งให้แก่ปัญจวิญญาณเหมือนกัน นอกจากนี้ ก็ยังมีเหตุปัจจัยอื่น ๆ ที่เป็นกำลังคอยหนุนอยู่ เช่นกลุ่มเจตสิกที่เป็นสัมปยุตตธรรมกับปัญจวิญญาณธาตุนั้น จึงถือได้ว่า เจตสิกธรรมดังกล่าวก็เป็นเหตุปัจจัยให้แก่ปัญจวิญญาณธาตุเช่นกัน

ด้วยเหตุนี้ เมื่อพระองค์ทรงมีพระประสงค์จะแสดงทั้งเหตุปัจจัยที่เป็นทวาร (ปสาทรูป) และอารมณ์รวมทั้งเหตุปัจจัยอื่น ๆ ที่ไม่ได้ตรัสระบุชื่อไว้โดยตรงเข้ามาเพื่อทรงเน้นให้ทราบว่าปัญจวิญญาณนี้มิได้เกิดขึ้นโดยเพียงแต่อาศัยทวารและอารมณ์(เช่นรูปและจักษุ) อย่างเดียวเท่านั้น แต่ได้อาศัยเหตุปัจจัยเหล่าอื่นด้วย เหตุ ปัจจัยที่ว่านี้ถึงจะไม่ได้ตรัสไว้โดยตรง แต่ก็พึงทราบว่าได้ทรงประมวลไว้ด้วย จ ศัพท์ซึ่งเป็นนิบาตอันมีอรรถว่าอวุตตสมุจจยะ(รวบรวมเนื้อความที่มิได้กล่าวไว้โดยตรง) เสร็จเรียบร้อยแล้ว

ทรงจำแนกมโนธาตุ โดยจิต ๓ ดวงที่อุบัติในปัญจทวารวิถี คือปัญจทวาราวัชชนจิต ซึ่งเป็นจิตที่อุบัติขึ้นก่อนปัญจวิญญาณ ๑ ดวง และสัมปฏิจฉนจิต ๒ ดวง ซึ่งอุบัติต่อจากปัญจวิญญาณจิตนั้น

ส่วนในการจำแนกธัมมธาตุ เบื้องต้น ทรงจำแนกโดยความเป็นเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ สุขุมรูป และนิพพาน เสร็จแล้วทรงจำแนกตามนัยแห่งธัมมายตนวิภังค์

ทรงจำแนกมโนวิญญาณธาตุไว้ด้วยอำนาจแห่งวิถีจิต ดังนี้

๑. สันตีรณจิต ซึ่งอุบัติต่อจากมโนธาตุก็ชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ

๒. โวฏฐัพพนจิต ชวนจิต ตทารัมมณจิต ซึ่งอุบัติต่อจากสันตีรณจิต ก็ชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ

๓. ชวนจิต ตทารัมมณจิต รวมทั้งมโนทวาราวัชชนจิต ที่เกิดในมโนทวารวิถี ก็ชื่อว่ามโนวิญญาณธาตุ

ปัญหาปุจฉกนัย

ปัญหาปุจฉกนัยของธาตุวิภังค์นี้ มีลักษณะคล้ายกับปัญหาปุจฉกนัยของ

อายตนวิภังค์ คือทรงนำธาตุ ๑๘ มาเป็นบทตั้งแล้วเวียนด้วยติกะ ๒๒ และต่อด้วยทุกะ ๑๐๐ ยิ่งไปกว่านั้นยังทรงระบุธาตุที่ไม่จัดเข้าในติกะ และทุกะนั้น ๆ ไว้ด้วย โดยทรงเรียกว่า ติกวิมุต และ ทุกวิมุต

๕. การจำแนกสัจจวิภังค์

ทรงจำแนกสัจจวิภังค์ด้วยนัย ๓ ประการไว้ ดังนี้

สุตตันตภาชนียนัย

ทรงจำแนกอริยสัจ ๔ คือ ทุกขสัจ สมุทยสัจ นิโรธสัจ และมัคคสัจ อย่าง พิสดารตามนัยแห่งพระสุตตันตปิฎก

ทุกขสัจ - ทรงแบ่งทุกขสัจไว้ ๑๑ อย่าง คือ

๑. ชาติ การถือปฏิสนธิ

๒. ชรา ความแก่ชรา

๓. มรณะ ความตาย

๔. โสกะ ความเสียใจ

๕. ปริเทวะ การร้องไห้คร่ำครวญ

๖. ทุกขะ ความทุกข์กาย

๗. โทมนัส ความทุกข์ใจ

๘. อุปายาสความคับแค้นใจ

๙. อัปปิเยหิ สัมปโยคะ การอยู่ร่วมกับบุคคลหรือสิ่งอันไม่เป็นที่รัก

๑๐. ปิเยหิ วิปปโยคะ การพลัดพรากจากบุคคลหรือสิ่งอันเป็นที่รัก

๑๑. อิจฉิตาลาภะ การไม่ได้ตามที่ตนต้องการ

ต่อจากนั้น ทรงแสดงทุกข์ทั้งปวงโดยรวบยอดว่า อุปาทานขันธ์ ๕ ชื่อว่า ทุกขสัจ

อนึ่ง ในคัมภีร์วิภังค์นี้ ทรงจำแนกอัปปิยสัมปโยคทุกข์กับปิยวิปปโยคทุกข์ไว้ละเอียดกว่าในพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎก คือทรงจำแนกความหมายของ “อัปปิยะ” และ “ปิยะ” ไว้ ๒ แง่ คือ โดยแง่ของบุคคล และโดยแง่ของสภาวธรรม ซึ่งค่อนข้างละเอียดพอสมควร

สมุทยสัจ - ทรงแสดงสมุทยสัจไว้โดยระบุตัวสภาวธรรมโดยตรง คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา นอกจากนั้น ยังทรงแสดงฐานอันเป็นที่อุบัติแห่งตัณหาดังกล่าวไว้ถึง ๖๐ ฐาน ๑๐ กลุ่ม ดังนี้

๑.	อัชฌัตติกายตนะ๖		ฐานะ
๒.	วิญญาณ	“	“
๓.	พาหิรายตนะ	“	“
๔.	ผัสสะ	“	“
๕.	เวทนา	“	“
๖.	สัญญา	“	“
๗.	เจตนา	“	“
๘.	ตัณหา	“	“
๙.	วิตก	“	“
๑๐.	วิจาร	“	“

ทรงจัดธรรมทั้ง ๖๐ ฐานนี้ เป็นฝ่ายปิยรูป คือรูปอันน่าพึงพอใจ และเป็นฝ่าย สาตรูป คือรูปอันน่ายินดี

นิโรธสัจ - ทรงแสดงนิโรธสัจกล่าวคือนิพพานพร้อมด้วยฐานอันเป็นที่ดับแห่งตัณหาไว้ ๖๐ ฐานเช่นกัน

มัคคสัจ - พระองค์ได้ทรงจำแนกมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งได้แก่

๑.	สัมมาทิฏฐิ	เห็นชอบ	ได้แก่	ปัญญาหยั่งรู้อริยสัจ ๔
๒.	สัมมาสังกัปปะ	ดำริชอบ	ได้แก่	เนกขัมมวิตก อัพยาปาทวิตก อวิหิงสาวิตก
๓.	สัมมาวาจา	เจรจาชอบ	ได้แก่	การงดเว้นจากวจีทุจริต ๔
๔.	สัมมากัมมันตะ	กระทำชอบ	ได้แก่	การงดเว้นจากกายทุจริต ๓
๕.	สัมมาอาชีวะ	เลี้ยงชีพชอบ	ได้แก่	การงดเว้นจากอาชีพที่ไม่สุจริต
๖.	สัมมาวายามะ	พยายามชอบ	ได้แก่	ความถึงพร้อมด้วยสัมมัปปธาน ๔
๗.	สัมมาสติ	ระลึกชอบ	ได้แก่	ความถึงพร้อมด้วยสติปัฏฐาน ๔
๘.	สัมมาสมาธิ	ตั้งใจมั่นชอบ	ได้แก่	ความถึงพร้อมด้วยฌาน ๔

อภิธรรมภาชนียนัย

คำว่า อริยสจฺจานิ ทรงตัดคำ อริย ออกแล้วใช้แต่เพียงคำ สจฺจานิ ในลักษณะเป็นคำกลาง ๆ เท่านั้น ส่วนสาเหตุที่ทรงใช้อย่างนี้ เป็นเพราะว่าทรงมี พระประสงค์ที่จะสงเคราะห์ตัณหาซึ่ง

เป็นปหาตัพพธรรม (ธรรมที่ควรละ) พร้อมกับ สัมปยุตตธรรมของตัณหาและโลกิยกุศล พร้อมกับกุศลเหตุ ๓ (อโลภะ อโทสะ อโมหะ) ซึ่งเป็นธรรมที่ควรเจริญเข้าในสมุทยสัจ ด้วยเหตุนั้นจึงทรงแสดงสัจจะโดยใช้คำสามัญเป็นกลาง ๆ ว่า จตฺตาริ สจฺจานิ

ในการจำแนกสัจจะ ๔ ตามอภิธรรมภาชนียนัยดังกล่าวนั้น ทรงจำแนกเป็น ๒ จำพวก คือ

๑. ธรรมจำพวกสมุทยสัจ ได้แก่ จำพวกที่แบ่งโดยมุ่งตรงไปที่ สมุทยสัจ เป็น บทตั้ง

๒. ธรรมจำพวกมัคคสัจ ได้แก่ จำพวกที่แบ่งโดยมุ่งตรงไปที่ มัคคสัจ เป็นบทตั้ง

ธรรมจำพวกสมุทยสัจ คือ ปฐมโกฏฐาสะ ทุติยโกฏฐาสะ ตติยโกฏฐาสะ จตุตถโกฏฐาสะ ปัญจมโกฏฐาสะ

ปฐมโกฏฐาสะ - ในชั้นต้นทรงจัดตัณหาเป็นสมุทยสัจแล้วสงเคราะห์อุปาทานขันธ์ที่เหลือจากตัณหาเข้าในทุกขสัจ

ทุติยโกฏฐาสะ - ในชั้นที่ ๒ ทรงจัดกิเลส ๑๐ ชนิด ซึ่งมีตัณหารวมอยู่ด้วย เป็นสมุทยสัจแล้วจึงสงเคราะห์อุปาทานขันธ์ทั้งหมด ยกเว้นกิเลส ๑๐ เข้าในทุกขสัจ

ตติยโกฏฐาสะ - ในชั้นที่ ๓ ทรงจัดอกุศลจิตและอกุศลเจตสิกซึ่งมีกิเลส ๑๐ ชนิดรวมอยู่ด้วยเป็นสมุทยสัจ หลังจากนั้นจึงสงเคราะห์นามขันธ์ที่เหลือซึ่งได้แก่โลกิยกุศล โลกิยวิบาก โลกิยกิริยา พร้อมทั้งรูปขันธ์เข้าในทุกขสัจ

จตุตถโกฏฐาสะ - ในชั้นที่ ๔ ทรงจัดอกุศลธรรม (ที่ระบุไว้ในตติยโกฏฐาสะ) และโลกิยกุศลเหตุ ๓ คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ เป็นสมุทยสัจ และทรงสงเคราะห์นามขันธ์ อันได้แก่ กุศล วิบาก กิริยาฝ่ายโลกิยะ เจตสิกที่สัมปยุต กับธรรมเหล่านั้น พร้อมทั้งรูปขันธ์ทั้งหมด เข้าในทุกขสัจ

ปัญจมโกฏฐาสะ ในชั้นสุดท้ายทรงจัดจิตและเจตสิกฝ่ายอกุศลและฝ่าย

โลกิยกุศลทั้งหมดเป็นสมุทยสัจแล้วสงเคราะห์สภาวธรรมทั้งหมดที่เหลือ กล่าวคือนามขันธ์ฝ่ายโลกิยวิบาก กิริยาจิต และสัมปยุตตเจตสิก พร้อมทั้งรูปขันธ์เข้าในทุกขสัจ

ธรรมจำพวกมัคคสัจ ทรงแสดงโดยแบ่งเป็นมหาวาระ ๓ คือ อัฏฐังคิกวาร ปัญจังคิกวาร และสัพพสังคาหิกวาร

อัฏฐังคิกวาร ทรงแสดงธรรมที่จัดเป็นมัคคสัจไว้ครบทั้ง ๘ องค์บริบูรณ์

ปัญจังคิกวาร ทรงแสดงองค์แห่งมรรคไว้เพียง ๕ เท่านั้น เพราะว่าองค์มรรค ๓ คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ซึ่งเป็นองค์ฝ่ายศีล หรือที่รู้จักในนามของวิรติ ๓ ไม่ได้ประกอบในขณะที่มรรคจิตเกิดขึ้น (สาเหตุที่ไม่ประกอบนั้นเป็นเพราะมรรคจิตนั้นตัดกิเลสได้โดยเด็ดขาด จึงไม่จำเป็นที่วิรติ ๓ จะ ต้องประกอบ ซึ่งที่จริงแล้ววิรติศีลนั้นได้ถึงความสมบูรณ์เต็มที่แล้วก่อนหน้าที่ มรรคจิตจะเกิดขึ้น คือหมายความว่าผู้ที่จะบรรลุมรรคได้จะต้องมีศีลบริสุทธิ์มาก่อน ฉะนั้นพอมาถึงวาระแห่งการอุบัติขึ้นแห่งมรรคจิต วิรติจึงหมดความจำเป็น) ด้วยเหตุนั้น จึงตรัสองค์แห่งมรรคไว้เพียง ๕ เท่านั้น

สัพพสังคาหิกวาร - ทรงประมวลเอาเจตสิก ๒๘ ซึ่งเป็นเจตสิกที่สัมปยุต

กับมรรคจิตและองค์มรรค ๘ เข้าในมัคคสัจ ทั้งนี้ด้วยเหตุว่าองค์มรรค ๘ นั้นจะเกิดขึ้นตามลำพังเฉพาะพวกตนไม่ได้ คือจะต้องมีสหายธรรมอันได้แก่เจตสิก ๒๘

ดังกล่าวร่วมเกิดอยู่ด้วย ดังนั้นจึงทรงสงเคราะห์เจตสิก ๒๘ (ซึ่งที่จริงไม่ใช่มรรค) เข้าในมัคคสัจด้วย

ในการจำแนกสัจจวิภังค์ด้วยอภิธรรมภาชนียนัยนี้ เมื่อรวมแล้วจะได้นัยทั้งหมด ๖๐,๐๐๐ นัย ดังต่อไปนี้

สุทธิกปฏิปทาเป็นต้น ๕ วาระ = ๕ นัย
คูณด้วยจตุกกนัยและปัญจกนัย = X ๒ นัย
รวม = ๑๐ นัย
คูณด้วยอภินิเวสะ ๒๐ = X ๒๐ นัย
ได้สุทธิกนัย = ๒๐๐ นัย
คูณด้วยอธิบดี ๔= X ๔ นัย
ได้สาธิบดีนัย (นัยที่ผสมกับอธิบดี) = ๘๐๐ นัย
แล้วนำมารวมกับสุทธิกนัย = + ๒๐๐นัย
ได้นัยทั้งหมดในโสดาปัตติมรรค = ๑๐๐๐ นัย
คูณด้วยมรรค ๔= X ๔ นัย
ได้นัยทั้งหมด ในโกฏฐาสะหนึ่ง ๆ = ๔๐๐๐ นัย
คูณด้วยโกฏฐาสะ ๕ = X ๕ นัย
รวมอภิธรรมภาชนียนัยทั้งหมดในสัจจวิภังค์ ๒๐,๐๐๐ นัย

ปัญหาปุจฉกนัย

ในการจำแนกสัจจะ ๔ ด้วยปัญหาปุจฉกนัยนี้ทรงกระทำโดยนำติกะ ๒๒ และ ทุกะ ๑๐๐ มาจำแนกแยกตั้งเป็นคำถามว่า สัจจะไหน จัดเข้าในติกะหรือทุกะไหนบ้าง ส่วนองค์ธรรมที่เหลือหมายถึงองค์ธรรมที่ไม่สามารถจะจัดเข้าในติกะหรือทุกะที่กล่าวถึงได้ ก็ทรงแสดงเป็นติกวิมุตหรือทุกวิมุต

๖. การจำแนกอินทริยวิภังค์

ในอินทริยวิภังค์ ทรงจำแนกด้วยนัย ๒ ประการ คือ อภิธรรมภาชนียนัย และปัญหาปุจฉกนัย ส่วนสุตตันตภาชนียนัยนั้นมิได้ทรงแสดงไว้ เพราะว่าในพระ

สุตตันตปิฎก พระองค์มิได้ทรงแสดงอินทรีย์ไว้ครบทั้ง ๒๒ อินทรีย์ เช่นในบางสูตร ก็ทรงแสดงไว้เพียง ๒ - ๓ อินทรีย์เท่านั้น ตัวอย่างเช่นในสังยุตตนิกาย มหาวารวรรค อินทริยสังยุต อรหันตสูตร พระองค์ทรงแสดงเฉพาะอัชฌัตติกอินทรีย์ ๖ (อินทรีย์

ภายใน ๖ มีจักขุนทรีย์เป็นต้น)เท่านั้น นอกจากนี้ ในเอกพิชีสูตรก็ทรงแสดงเพียง อินทรีย์ฝ่ายโพธิปักขิยธรรม ๕ ประการซึ่งมีสัทธินทรีย์เป็นต้น และในอัญญินทริยสูตรก็ทรงแสดงเพียงอินทรีย์ฝ่ายโลกุตตระเท่านั้น ยิ่งไปกว่านี้ ในพระสุตตันตปิฎกนั้น เวทนินทรีย์ ๕ เท่านั้นที่ได้รับการจำแนกอย่างพิสดาร อินทรีย์อย่างอื่นมิได้ทรงจำแนกให้พิสดารแต่อย่างใด

จากข้อความที่ยกมานี้ แสดงให้เห็นว่า ในพระสุตตันตปิฎก มิได้มีการแสดงอินทรีย์ไว้อย่างเป็นระบบเท่าไรนัก ฉะนั้น จึงมิได้ทรงแสดงสุตตันตภาชนียนัยไว้ในอินทริยวิภังค์นี้

อภิธรรมภาชนียนัย

ในการจำแนกอินทรีย์ด้วยอภิธรรมภาชนียนัยนี้ ทรงจำแนกอินทรีย์ภายใน ๖ เหมือนกับที่ทรงจำแนกอายตนะภายใน ๖ ไว้ในอายตนวิภังค์ ทรงนำอิตถีภาวรูปมา แสดงเป็นองค์ธรรมของอิตถินทรีย์ และปุมภาวรูปเป็นองค์ธรรมของปุริสินทรีย์ ทรง แบ่งชีวิตินทรีย์ออกเป็น ๒ คือ รูปชีวิตินทรีย์ และนามชีวิตินทรีย์ นอกจากนี้ ยัง ทรงแสดงอินทรีย์ ๑๓ อย่าง ซึ่งได้แก่อินทรีย์ฝ่ายเวทนา ๕ อินทรีย์ฝ่ายโพธิปักขิยธรรม ๕ และอินทรีย์ฝ่ายโลกุตตระ ๓ ด้วยการนำคำที่เป็นไวพจน์ต่าง ๆ มา ใช้ ทั้งนี้เพื่อให้ความหมายของธรรมปรากฏชัดเจนและง่ายต่อการทำความเข้าใจ

ปัญหาปุจฉกนัย

การจำแนกอินทริยวิภังค์ด้วยปัญหาปุจฉกนัยเหมือนกับขันธวิภังค์ทุกประการ

๗. การจำแนกปฏิจจสมุปปาทวิภังค์

ในปฏิจจสมุปปาทวิภังค์ ทรงจำแนกด้วยนัย ๒ ประการ คือ สุตตันตภาชนียนัยและอภิธรรมภาชนียนัย

สุตตันตภาชนียนัย

ทรงแสดงองค์ธรรมของปฏิจจสมุปบาทซึ่งมีองค์ประกอบ ๑๒ ประการ พร้อม ทั้งคำอธิบายองค์นั้น ๆ ด้วย

อภิธรรมภาชนียนัย

ทรงแสดงองค์ประกอบ ๑๒ ประการของปฏิจจสมุปบาทด้วยนัย ๔ นัย คือ ปัจจยจตุกกะ เหตุจตุกกะ สัมปยุตตจตุกกะ อัญญมัญญจตุกกะ โดยหมุนเวียนสลับกันไปตามลำดับแห่งการอุบัติ และทรงจำแนกสังขารทั้งหลายทั้งฝ่ายกุศลและอกุศลซึ่งเกิดขึ้นเพราะอวิชชาเป็นมูล โดยวิธีสลับเปลี่ยนหมุนเวียนไปตามลำดับแห่งปฏิจจสมุปบาท

๘. การจำแนกสติปัฏฐานวิภังค์

ในสติปัฏฐานวิภังค์ ทรงจำแนกด้วยนัยทั้ง ๓ ประการ ดังนี้

สุตตันตภาชนียนัย

ทรงจำแนกกายานุปัสสนาสติปัฏฐานไว้โดยโกฏฐาสะได้ ๓๑ จำแนกเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานไว้โดยเวทนาได้ ๓ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอุเบกขาเวทนา ทรงจำแนกจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานด้วยจิตต่าง ๆ เช่นจิตที่ประกอบกับราคะ โทสะ และโมหะ จิตที่ไม่ประกอบกับราคะ โทสะ และโมหะ ดังนี้เป็นต้น ทรงจำแนกธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานไว้โดยนิวรณ์ ๕ และโพชฌงค์ ๗

อภิธรรมภาชนียนัย

ทรงตั้งชื่อสติที่ประกอบกับโลกุตตรมรรคว่า สติปัฏฐาน เสร็จแล้วจำแนกด้วยนัย ๘๐,๐๐๐ นัย

ปัญหาปุจฉกนัย

ทรงนำสติปัฏฐานมาตั้งแล้วถามว่า สติปัฏฐานเป็นติกะหรือทุกะอะไรบ้าง

๙. การจำแนกสัมมัปปธานวิภังค์

ทรงจำแนกสัมมัปปธานวิภังค์ไว้ด้วยนัย ๓ ประการ ดังนี้

สุตตันตภาชนียนัย

ทรงจำแนกสัมมัปปธาน ๔ พร้อมคำอธิบายความคู่กันไป ดังนี้

๑. ความพยายามโดยชอบ เพื่อที่จะห้ามอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิด

๒. ความพยายามโดยชอบ เพื่อที่จะละอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป

๓. ความพยายามโดยชอบ เพื่อที่จะเจริญกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิด

๔. ความพยายามโดยชอบ เพื่อที่จะรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญ ยิ่ง ๆ ขึ้นไป

อภิธรรมภาชนียนัย

ทรงจำแนกโดยฌานาภินิเวสสุทธิกปฏิปทา เป็นต้น ซึ่งเมื่อรวมแล้วได้นัยแห่ง อภิธรรมภาชนียนัยทั้งหมด ๒๐,๐๐๐ นัย

ปัญหาปุจฉกนัย

ทรงนำสัมมัปปธาน ๔ มาตั้งแล้วถามด้วยติกะ ๒๒ และทุกะ ๑๐๐ โดยนัยว่าสัมมัปปธานไหนเป็นติกะหรือทุกะอะไรบ้าง

๑๐. การจำแนกอิทธิปาทวิภังค์

ทรงจำแนกอิทธิปาทวิภังค์ ไว้ด้วยนัย ๓ ประการ ดังนี้

สุตตันตภาชนียนัย

ทรงอธิบายอิทธิบาท ๔ ไว้ว่า อิทธิ คือ ความสำเร็จ ความบริบูรณ์ หรือการบรรลุ ดังนั้น อิทธิบาท จึงหมายถึงธรรมอันเป็นรากฐานแห่งความสำเร็จ ได้แก่ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา ซึ่งปฏิบัติหน้าที่เป็นอธิบดีของธรรมทั้งปวง

อภิธรรมภาชนียนัย

ทรงแสดงอิทธิบาทที่เป็นฝ่ายโลกุตตระไว้ ๓๒,๐๐๐ นัย

ปัญหาปุจฉกนัย

ทรงนำอิทธิบาท ๔ มาตั้ง แล้วถามด้วยติกะ ๒๒ และทุกะ ๑๐๐ ว่า อิทธิบาทไหนเป็นติกะหรือทุกะอะไรบ้าง

๑๑. การจำแนกโพชฌังควิภังค์

ทรงจำแนกโพชฌังควิภังค์ไว้ด้วยนัย ๓ ประการ ดังนี้

สุตตันตภาชนียนัย

ทรงจำแนกโพชฌงค์ ๗ พร้อมทั้งคำอธิบาย

อภิธรรมภาชนียนัย

ทรงจำแนกอริยมรรค ๔ ด้วยนัย ๓๒,๐๐๐ นัย ส่วนอริยผล ทรงจำแนกคล้ายกับอริยมรรค เพียงแต่เพิ่มนัยขึ้นไปอีก ๓ เท่า

ปัญหาปุจฉกนัย

ทรงนำโพชฌงค์ ๗ มาตั้ง แล้วถามด้วยติกะ ๒๒ และทุกะ ๑๐๐ ว่า โพชฌงคเป็นติกะหรือทุกะอะไรบ้าง

๑๒. การจำแนกมัคคังควิภังค์

ทรงจำแนกองค์มรรคไว้ด้วยนัย ๓ ประการ ดังนี้

สุตตันตภาชนียนัย

ทรงจำแนกองค์มรรค ๘ ทั้งฝ่ายโลกิยะและฝ่ายโลกุตตระ

อภิธรรมภาชนียนัย

ทรงจำแนกโลกุตตรมรรคไว้ด้วยนัย ๒๘,๐๐๐ นัย อันประกอบด้วยอัฏฐังคิกนัย ปัญจังคิกนัย เป็นต้น และทรงจำแนกโลกุตตระไว้ด้วยนัยซึ่งมีจำนวนมากเป็น ๓ เท่าของนัยที่จำแนกโลกุตตรมรรค

ปัญหาปุจฉกนัย

ทรงจำแนกองค์มรรคในลักษณะที่นำมาตั้งเป็นคำถาม โดยเอาองค์มรรคตั้งแล้วเวียนถามด้วยติกะ ๒๒ และทุกะ ๑๐๐ จนครบทั้งหมด

๑๓. การจำแนกฌานวิภังค์

ทรงจำแนกองค์ฌานไว้ด้วยนัย ๓ ประการ ดังนี้

สุตตันตภาชนียนัย

ทรงแสดงกระบวนการเข้ารูปฌานและอรูปฌานไว้โดยพิสดาร และทรงแสดงเหตุปัจจัยที่จะทำให้ได้ฌาน เป็นต้นว่า ผู้ที่ต้องการจะได้ฌานจะต้องถึงพร้อมด้วย

ศีล ๔ ประเภทเหล่านี้ คือ ปาติโมกขสังวรศีล อาชีวปาริสุทธิศีล อินทริยสังวร-ศีล และปัจจยสันนิสสิตศีล พร้อมทั้งจะต้องถึงพร้อมด้วยสติสัมปชัญญะ อาศัยอยู่ในที่เงียบสงัดแล้วลงมือปฏิบัติ เพื่อละนีวรณธรรมอันเป็นปฏิปักข์กับฌาน

อภิธรรมภาชนียนัย

ทรงจำแนกฌาน ๔ คือ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน เป็น ๗ นัย คือ รูปาวจรกุศล อรูปาวจรกุศล โลกุตตรกุศล รูปาวจรวิบาก อรูปาวจรวิบาก โลกุตตรวิบาก และรูปารูปาวจรกิริยา

ปัญหาปุจฉกนัย

ทรงจำแนกฌานทั้ง ๔ ในลักษณะที่นำมาตั้งเป็นคำถาม โดยเอาองค์มรรคตั้งแล้วเวียนถามด้วยติกะ ๒๒ และทุกะ ๑๐๐ จนครบทั้งหมด

๑๔. การจำแนกอัปปมัญญาวิภังค์

ทรงจำแนกอัปปมัญญา ๔ ด้วยนัย ๓ ประการ ดังนี้

สุตตันตภาชนียนัย

ทรงอธิบายกระบวนการเจริญอัปปมัญญา ๔ กล่าวคือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขาไว้โดยลำดับ

อภิธรรมภาชนียนัย

ทรงจำแนกอัปปมัญญา ๔ โดยประเภทแห่งฌาน ๔ และประเภทแห่ง รูปาวจรกุศล - วิบาก - กิริยา

ปัญหาปุจฉกนัย

ทรงจำแนกอัปปมัญญา ๔ โดยการตั้งคำถามว่าอัปปมัญญาไหนเป็นติกะหรือ ทุกะอะไรได้บ้าง

๑๕. การจำแนกสิกขาปทวิภังค์

ทรงจำแนกสิกขาบทไว้ด้วยนัยเพียง ๒ ประการ คือ อภิธรรมภาชนียนัย

และ ปัญหาปุจฉกนัย ดังนี้

อภิธรรมภาชนียนัย

ทรงจำแนกสิกขาบท ๕ มีปาณาติปาตา เวรมณี เป็นต้น ด้วยการจัดเข้าเป็น กามาวจรกุศลจิต ๔ แล้วทรงอธิบายองค์ธรรม (ความหมายในทางปรมัตถ์) ของ สิกขาบทว่า ได้แก่ วิรตีเจตสิก เจตนาเจตสิก และธรรมที่สัมปยุตกับเจตสิกดังกล่าว

นอกจากนี้ ยังทรงแสดงว่า ความที่กุศลทั้งหมดประกอบด้วยกามาวจรกุศล รูปาวจรกุศล อรูปาวจรกุศล และโลกุตตรกุศล ได้ชื่อว่า สิกขา เพราะเป็นคุณธรรมที่พึงปฏิบัติ

ปัญหาปุจฉกนัย

ทรงจำแนกสิกขาบท ๕ โดยการตั้งคำถามว่า สิกขาบท เหล่าไหนเป็นติกะหรือ ทุกะอะไรได้บ้าง

๑๖. การจำแนกปฏิสัมภิทาวิภังค์

ทรงจำแนกปฏิสัมภิทา ๔ ไว้ด้วยนัย ๓ ประการ ดังนี้

สุตตันตภาชนียนัย

ทรงจำแนกปฏิสัมภิทาทั้ง ๔ ไว้ ๖ นัย คือ

๑. สังคหวาร นัยที่นับสงเคราะห์ปฏิสัมภิทา ๔

๒. สัจจวาร นัยแห่งสัจจะ ๔

๓. เหตุวาร นัยที่แสดงโดยยกเอาเหตุเป็นหลัก

๔. ธัมมวารนัยที่แสดงโดยยกเอาธรรมะเป็นหลัก

๕. ปฏิจจสมุปปาทนัย นัยที่แสดงโดยยกเอาปฏิจจสมุปบาทเป็นหลัก

๖. ปริยัตตินัย นัยที่แสดงโดยยกเอาพระบาลีพร้อมทั้งอรรถเป็นหลัก

อภิธรรมภาชนียนัย

ทรงจำแนกวิธีการกำหนดรู้ธรรมต่าง ๆ กุศล อกุศล วิบาก กิริยา จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ด้วยปฏิสัมภิทาญาณ ๔

นอกจากนี้ ยังทรงแสดงการประกอบกันระหว่างปฏิสัมภิทาญาณกับจิต เจตสิก เช่นในกรณีของอัตถปฏิสัมภิทาญาณนั้นทรงแสดงว่า อัตถปฏิสัมภิทาญาณ สามารถประกอบกับกามาวจรกุสลญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวง กามาวจรกิริยาญาณ- สัมปยุตตจิต ๔ ดวง และโลกุตตรจิต ๘ ดวง รวม

ทั้งหมด ๑๖ ดวง ส่วนปฏิสัมภิทาญาณที่เหลือสามารถประกอบได้เฉพาะในกามาวจรกุสลญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวง และกามาวจรกิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวงเท่านั้น

ปัญหาปุจฉกนัย

ทรงจำแนกปฏิสัมภิทา ๔ ไว้โดยการตั้งคำถามว่า สิกขาบทไหนเป็นติกะหรือ ทุกะอะไรได้บ้าง

๑๗. การจำแนกญาณวิภังค์

ตั้งแต่ญาณวิภังค์เป็นต้นไป จนถึงวิภังค์สุดท้ายทรงจำแนกไว้ด้วยนัย ๓ ประการ ในเบื้องต้นทรงวางหัวข้อมาติกาไว้เป็น ๑๐ นัยตั้งแต่ เอกกนัย (นัยหมวดหนึ่ง) ทุกนัย (นัยหมวดสอง) ฯลฯ ทสกนัย (นัยหมวดสิบ) เสร็จแล้วทรงจำแนกหัวข้อมาติกานั้นโดยพิสดาร เรียกว่าจำแนกโดยนิทเทส

๑๘. การจำแนกขุททกวัตถุวิภังค์

ความหมายของคำว่า ขุททก หมายถึงเล็กน้อย หรือ เลวทราม เหมือนกับที่ได้แบ่งไว้ในญาณวิภังค์ หลังจากนั้นก็ทรงแสดงพิสดารซึ่งเรียกว่านิทเทส โดยยึด

ตามแนวหัวข้อมาติกาดังกล่าว และที่พิเศษสำหรับวิภังค์นี้ก็คือทรงประมวลขุททกธรรมทั้งหลายอันได้แก่ มานะ มิจฉาวิตก มิจฉาทิฏฐิ อาสวะ โอฆะ โยคะ คันถะ นิวรณ์ สังโยชน์ กิเลส เป็นต้น พร้อมกับขุททกวัตถุธรรมกล่าวคือธรรมอันเป็นเหตุทำให้ธรรมเหล่าอื่นเลวทราม ที่มีจำนวนเท่า ๆ กัน ให้อยู่ในกลุ่มเดียวกัน

๑๙. การจำแนกธัมมหทยวิภังค์

ทรงจำแนกธัมมหทัยไว้ทั้งหมด ๑๐ วาระ คือ

๑.	สัพพสังคาหิกวาร	๒.	อุปปัตตานุปปัตติวาร
๓.	ปริยาปันนาปริยาปันนวาร	๔.	ธัมมทัสสนวาร
๕.	ภูมันตรทัสสนวาร	๖.	อุปปาทกกัมมายุปปมาณวาร
๗.	อภิญเญยยาทิวาร	๘.	สารัมมณานารัมมณวาร
๙.	ทิฏฐสุตาทิทัสสนวาร	๑๐.	ติกาทิทัสสนวาร

สัพพสังคาหิกวาร - ทรงจำแนกธรรม ๑๒ ประเภทไว้พร้อมทั้งจำนวนตัวเลข ดังนี้ คือ ขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ สัจจะ ๔ อินทรีย์ ๒๒ เหตุ ๙ อาหาร ๔ ผัสสะ ๗ เวทนา ๗ สัญญา ๗ เจตนา ๗ จิตหรือวิญญาณ ๗

อุปปัตตานุปปัตติวาร - ทรงจำแนกธรรม ๑๒ ประเภทเหล่านั้น โดยธาตุ ๔ คือ กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ และอปริยาปันนธาตุ (โลกุตตรธาตุ)

ปริยาปันนาปริยาปันนวาร - ทรงวิเคราะห์ธรรม ๑๒ ประเภทดังกล่าว โดยวิธีการนับเข้าและไม่นับเข้าในกามธาตุ เป็นต้น

ธัมมทัสสนวาร - ทรงแสดงขันธ์ อายตนะ และธาตุ เป็นต้นที่อุบัติได้ตามสมควร ในขณะแห่งการถือปฏิสนธิ ๔ ประเภท คือ กามปฏิสนธิ รูปปฏิสนธิ อสัญญสัตตปฏิสนธิ และอรูปปฏิสนธิ

ภูมันตรทัสสนวาร - ทรงกำหนดปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพานด้วยภูมิ ๔ แล้วทรงสงเคราะห์เข้าในภูมิ ๔ เหล่านั้นด้วย

อุปปาทกกัมมายุปปมาณวาร - ทรงแสดงถึงการบังเกิดในโลกมนุษย์และสวรรค์ ๖ ชั้นด้วยอำนาจของกุศลกรรมมีการให้ทาน รักษาศีล เป็นต้น และทรงแสดงอายุ นับตั้งแต่อายุของมนุษย์ไปจนถึงอายุของอสัญญีสัตตพรหม

อภิญเญยยาทิวาร - ทรงจำแนกธรรม ๑๒ ประเภทมีขันธ์เป็นต้นด้วยลักษณะ ๕ อย่าง คือ อภิญเญยยะ ปริญเญยยะ ปหาตัพพะ ภาเวตัพพะ และสัจฉิกาตัพพะ

สารัมมณานารัมมณวาร - ทรงจำแนกธรรม ๑๒ ประเภทดังกล่าวออกเป็น ๒ ชนิด คือ ชนิดที่รับรู้อารมณ์ได้ และชนิดที่รับรู้อารมณ์ไม่ได้

ทิฏฐสุตาทิทัสสนวาร - ทรงจำแนกธรรม ๑๒ ประเภทดังกล่าว ให้ละเอียดลงไปอีกเป็นอย่างละ ๔ มี

ทิฏฐะ ธรรมที่สามารถมองเห็นด้วยจักษุประสาทได้

สุตะ ธรรมที่สามารถฟังด้วยโสตประสาทได้

มุตะ ธรรมที่สามารถสัมผัสด้วยฆาน-ชิวหา-กายประสาทได้

วิญญาตะ ธรรมที่สามารถรับรู้ได้ด้วยใจ

โดยทรงแสดงดังนี้

รูปขันธ์จำแนกเป็นทิฏฐะ (รูปารมณ์) สุตะ (สัททารมณ์) มุตะ (คันธารมณ์ รสารมณ์ และโผฏฐัพพารมณ์) และวิญญาตะ (สิ่งที่พึงรู้ได้ ได้แก่รูปที่เหลือ)

ส่วนนามขันธ์และธรรม ๑๑ ประการที่เหลือ ก็จำแนกตามความเป็นไปได้แห่ง ธรรมประเภทนั้น ๆ เช่น นามขันธ์จำแนกเป็นทิฏฐะ สุตะ และมุตะไม่ได้ แต่จำแนก เป็นวิญญาตะได้อย่างเดียว ดังนี้เป็นต้น

ติกาทิทัสสนวาร - ทรงจำแนกธรรม ๑๒ ประเภทดังกล่าวด้วยติกะและทุกะ

ปริมาณของคัมภีร์วิภังค์

ในคราวทำสังคายนา พระธัมมสังคาหกาจารย์ได้มีมติพร้อมใจกันให้สวดพระ บาลีได้ครั้งละประมาณ ๒๕๐ คาถาแล้วให้หยุด ๑ ครั้ง โดยให้เรียกว่า ๑ ภาณวาร (ภาณ = การสวด วาร = ช่วง) ส่วนคัมภีร์วิภังค์นี้เนื่องจากท่านได้สวดโดยมีการหยุดพักประมาณ ๓๕ ครั้ง จึงมีประมาณ ๓๕ ภาณวาร (ถ้านับเป็นร้อยกรองจะได้ประมาณ ๘,๗๕๐ โศลก) นับว่าเป็นคัมภีร์หนึ่งที่ได้รับการสืบทอดให้ดำรงมั่นมาตลอดจนทุกวันนี้

ข้อสังเกต

จะเห็นได้ว่าในคัมภีร์วิภังค์นี้ พระผู้มีพระภาคได้ทรงวางลำดับการแยกแยะสภาวธรรมอย่างมีระเบียบกฎเกณฑ์ ไม่มีความลักลั่น ไม่มีความเกลื่อนกล่นกระจัดกระจาย ทั้งนี้เพื่อให้เหมาะสมกับภูมิปัญญาของบุคคล ๓ ประเภท

อนึ่ง การที่ทรงแสดงโดยแยกเป็นสุตตันตภาชนียนัยและอภิธรรมภาชนียนัยนั้น เพราะทรงเห็นว่า การแสดงโดยแยกสุตตันตภาชนียนัยจะส่งผลให้เวไนยสัตว์ผู้ฟังพระอภิธรรมเกิดความเข้าใจได้โดยง่าย จนสามารถบรรลุมรรคผลได้ ส่วนการแสดงโดยอภิธรรมภาชนียนัย เป็นการแสดงตามสภาวธรรมล้วน ๆ ไม่มีการอนุโลมตามเวไนยสัตว์ จึงเป็นการยากที่เวไนยสัตว์จะสามารถฟังเข้าใจได้ในขณะที่พระพุทธองค์ทรงแสดง กล่าวกันว่า หากทรงแสดงโดยอภิธรรมภาชนียนัยเพียงอย่างเดียวแล้ว จะไม่มีผู้ใดสามารถบรรลุธรรมในขณะที่ฟังพระอภิธรรมเลย ฉะนั้นจึงทรงนำเอานัยของพระสูตรมาสอดแทรกอยู่เสมอ

ไม่เพียงแต่เท่านี้ ในแต่ละวิภังค์นั้น จะพบว่ามีข้อที่น่าสนใจเกี่ยวกับการจำแนกธรรมประเภทต่าง ๆไว้โดยละเอียด ซึ่งเป็นเหตุให้ผู้ศึกษาพระอภิธรรมเกิดธรรมโกศลญาณ รู้จักสภาวะที่แท้จริงของสิ่งต่าง ๆในโลก และปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง จนสามารถพัฒนาไปถึงขั้นบรรลุพระนิพพาน

จบสมบูรณ์

อ้างอิง

บทนำพระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๕ วิภังค์ ,มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย